

πόλεις σε πόλεμο_

χαρτογραφώντας την αστικοποίηση του πολέμου
στη σύγχρονη εποχή

επιμέλεια_ Ελισάβετ Κανάκη, Άρτεμις Τζώρτσου
επιβλέπουσα_ Δήμητρα Χατζησάββα

ΠΟΛΕΙΣ ΣΕ ΠΟΛΕΜΟ

Χαρτογραφώντας την αστικοποίηση του πολέμου
στη σύγχρονη εποχή

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ελισάβετ Κανάκη
Άρτεμις Τζώρτσου

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ

Δήμητρα Χατζησάββα

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Χανιά, 2019

1.0 Χώρος και μοντέλα πολέμου

1.1 Διατάξεις- Τακτικές της πολεμικής μηχανής 7

1.2 Ο χώρος του πολέμου στο έργο του Sun Tzu 8

1.3 Ο ιδιόμορφος χώρος της φιγούρας του αντάρτη στο έργο του Carl Schmitt 11

1.4 Σύγχρονοι πόλεμοι

Ασυμμετροποίηση του πολέμου_ πόλεμοι και εξουσία 14

Εικονικοί πόλεμοι_ ο πόλεμος στην εποχή της πληροφορίας 16

Παιχνίδια πολέμου_ ο πόλεμος ως αναπαράσταση 17

Πόλεμοι μέσω οθονών_ η απόσταση προϋπόθεση για φόνο 19

2.0 Θεωρητικές προσεγγίσεις της δυναμικής σχέσης ΠΟΛΗΣ-ΠΟΛΕΜΟΥ

2.1 Από την πόλη «φρούριο» στην πόλη «θέατρο πολέμου» 25

2.2 Το αστικό πεδίο ως αντικείμενο έρευνας του στρατιωτικού κλάδου

Τα σύγχρονα αστικά πεδία ως παραγωγοί ασύμμετρων προκλήσεων 28

Το αστικό περιβάλλον ως «σύστημα συστημάτων»_ έδαφος, υποδομές, κοινωνία 31

3.0 Η πόλη ως πεδίο στρατιωτικών εφαρμογών

3.1 Εφαρμογές στρατιωτικών θεωριών στις πόλεις πεδία πολέμου

Το φαινόμενο της αστικής καταστροφής 39

i Σεράγεβο: Στοχευμένη καταστροφή κοινωνικού ιστού 40

ii Ναμπλούς- Τζενίν: Καταστροφή μέσω αποδόμησης- καταστροφή μέσω ισοπέδωσης_Ο ρόλος της θεωρίας στην τέχνη της καταστροφής 42

iii Βαγδάτη: Υποδομές ως πεδίο επέμβασης 47

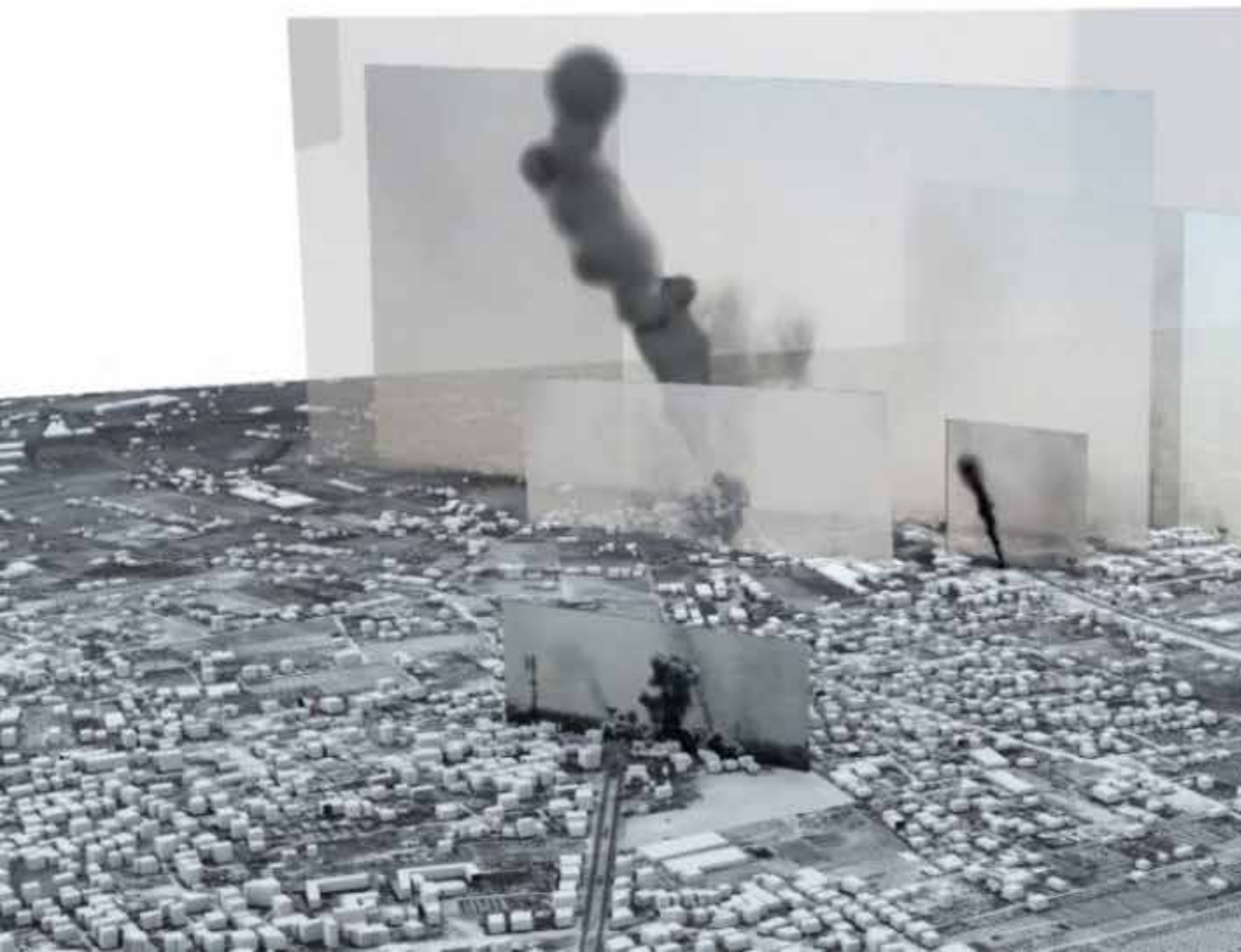
iv Βηρυτός: Ανοικοδόμηση ως θεραπεία- ανοικοδόμηση ως καταστροφή 49

3.2 Μεταφράσεις και επιδράσεις του πολέμου στις δυτικές μητροπόλεις

Πόλεμος σε δύο μέτωπα 53

Η στρατιωτικοποίηση των δυτικών μητροπόλεων 54

4.0 Επίλογος

0.0 Εισαγωγή

Η διαμόρφωση των πόλεων διατηρούσε ανέκαθεν στενή σχέση με την πολεμική απειλή. Βασικό αντικείμενο έρευνας της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην αστική και πολεμική εξέλιξη καθώς και το αποτύπώμά της στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η δυναμική αυτή σχέση καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική, κυρίως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπου εντοπίζεται η μετάβαση των ένοπλων συγκρούσεων από τα ανοιχτά πεδία μάχης στις ασύμμετρες συγκρούσεις εντός των πόλεων.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί στον χώρο, τα μέσα, την τεχνολογία και τις διαδικασίες πολέμου εξετάζονται στην **πρώτη ενότητα** της εργασίας, εστιάζοντας κυρίως στα χαρακτηριστικά των σύγχρονων ή *ασύμμετρων* πολέμων- πόλεμοι μεταξύ ενός εθνικού στρατού και ένοπλων ανταρτών- όπως αυτοί αναφέρονται στα στρατιωτικά εγχειρίδια.

Ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας στη μετάβαση αυτή αποτελεί η απώλεια του μονοπωλίου του κράτους στην ένοπλη βία. Ο Carl Schmitt, ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς του κράτους, εισάγει την έννοια του *Πολιτικού*, κριτήριο του οποίου είναι η διάκριση Φίλος/Εχθρός. Το κράτος, σύμφωνα με τον Schmitt, έχει το μονοπώλιο του *Πολιτικού* μόνο όσο έχει το μονοπώλιο του προσδιορισμού του πολιτικού Εχθρού, της κήρυξης σε Εχθρό. Το βασικό πρόβλημα με το οποίο έρχεται αντιμέτωπος, ως ισχυρός υποστηρικτής της κρατικής κυριαρχίας, είναι η «πολιτικοποίηση» της κοινωνίας, η «αλληλοδιείσδυση» κράτους και κοινωνίας.

Η *ασύμμετροποίηση* έδωσε στις πόλεις μία θέση στον παγκόσμιο χάρτη του πολέμου. Η Saskia Sassen αναφέρει ότι από το 1998, οι περισσότερες ασύμμετρες επιθέσεις έγιναν σε πόλεις. Οι πόλεις σε όλο τον κόσμο γίνονται ένα βασικό θέατρο για ασύμμετρο πόλεμο, ανεξάρτητα από το σε ποια πλευρά βρίσκονται- σύμμαχοι ή εχθροί. Μέσα στον πολύπλοκο ιστό της τα όρια μεταξύ «εχθρού» και «φίλου» γίνονται δυσδιάκριτα συγκρατώντας τις συμβατικές στρατιωτικές δυνάμεις και δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για ένοπλες εξεγέρσεις. Στο στόχαστρο των συγκρούσεων αυτών βρίσκεται φυσικά και ο άμαχος πληθυσμός.

Προκύπτει έτσι η ανάγκη για συστηματική καταγραφή και μελέτη της αναδυόμενης σχέσης μεταξύ ένοπλων συγκρούσεων και δομημένου περιβάλλοντος. Αυτή, εντοπίζεται στα στρατιωτικά εγχειρίδια του αμερικανικού στρατού¹ με τα οποία θα ασχοληθούμε στη **δεύτερη ενότητα** της εργασίας. Ήδη από το τέλος του Ψυχρού πολέμου, οι θεωρητικοί του στρατού προσεγγίζουν το αστικό περιβάλλον, προσπαθώντας να αναλύσουν την πολυπλοκότητά του και να βρουν τρόπους ώστε

1 Η έρευνά μας περιορίζεται στη μελέτη των αμερικανικών εγχειριδίων και ορισμένων θεωρητικών εργαλείων που χρησιμοποιεί ο ισραηλινός στρατός -που αντλούμε από το έργο του Eyal Weizman- κυρίως λόγω της ευκολίας της προσβασιμότητας σε αυτά, καθώς διατίθενται ελεύθερα σε ιστοσελίδες του αμερικανικού στρατού. Είναι βέβαια γεγονός, ότι στους πολέμους που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι ΗΠΑ κατέχουν ηγεμονικό ρόλο είτε ως άμεσα εμπλεκόμενο μέλος, είτε ως ισχυρός σύμμαχος διαφόρων ομάδων ή και κρατών. Διαθέτοντας ένα τεράστιο οπλοστάσιο με όπλα μεγάλης ακριβείας και φυσικά την κατάλληλη τεχνογνωσία και εκπαίδευση επιδιώκει τις τελευταίες δεκαετίες σε στρατιωτικές επεμβάσεις στα αστικά περιβάλλοντα. Κάτι αντίστοιχο της αντιεξέγερσης υποθέτουμε πως θα διαθέτουν και τα στρατιωτικά επιτελεία άλλων κρατών, όπως η Ρωσία, αν κρίνουμε από τις επεμβάσεις του ρωσικού στρατού στις συριακές πόλεις από το 2015 μέχρι και σήμερα.

να την εκμεταλλευτούν προς όφελός τους. Καταφεύγουν στην αντίληψη της πόλης ως ένα *σύστημα συστημάτων*, αποτελούμενο από το έδαφος, τις υποδομές και τον πληθυσμό. Οι πόλεμοι αυτοί θα διεξάγονταν τετράγωνο το τετράγωνο στους δρόμους των πόλεων: ως επί το πλείστον, δεν θα υπήρχαν πρώτες γραμμές, και ηλεκτρονικά δίκτυα θα μπορούσαν να εξασφαλίζουν την επικοινωνία και το συντονισμό των διάσπαρτων ομάδων στρατιωτών.

Η μελέτη των ίδιων των εγχειριδίων του στρατού και του τρόπου με τον οποίον ο στρατιωτικός κλάδος αντιλαμβάνεται την πόλη, μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις μεθόδους και τις στοχεύσεις των σύγχρονων επεμβάσεων σε πόλεις- πεδία πολέμου. Στην **τρίτη ενότητα**, λοιπόν, εξετάζεται η περίπτωση του Σεράγεβο, της Ναμπλούς και της Βαγδάτης. Εστιάζουμε κυρίως στο φαινόμενο της αστικής καταστροφής- που ανέκαθεν αποτελούσε τακτική επίθεσης στις πόλεις- και την εφαρμογή του στους σύγχρονους πολέμους. Ο έλεγχος των υποδομών της πόλης- δίκτυο επικοινωνίας, πληροφορίας, ενέργειας, κυκλοφορίας, συμβολικά κτίρια και υπηρεσίες- καθίσταται ζωτικής σημασίας για τα στρατιωτικά επιτελεία, καθώς αυτές όχι μόνο ρυθμίζουν τη λειτουργία της πόλης, αλλά υπάγονται και σε ένα ευρύτερο παγκόσμιο δίκτυο.

Τα εν λόγω στρατιωτικά εγχειρίδια δεν αναφέρονται, όμως, αποκλειστικά στις εμπόλεμες ζώνες. Ιδιαίτερα στα τέλη του 20ου αιώνα, νεοφιλελεύθερες πολιτικές στις χώρες του «αναπτυσσόμενου κόσμου» οδηγούν σε υποβάθμιση της υπαίθρου και μαζική μετακίνηση πληθυσμού στις πόλεις, προκαλώντας ραγδαία αστικοποίηση της φτώχειας. Ο πληθυσμός αυτός συγκεντρώνεται στις παρυφές των πόλεων αυτών, τις λεγόμενες παραγκουπόλεις. Οι πολύπλοκες τοπογραφίες τους αποτελούν πεδίο στρατιωτικής έρευνας με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο και την εκμετάλλευση της εργασίας των πληθυσμών που συγκεντρώνονται σε αυτές.

Η διαρκής, ωστόσο, επέκταση του κεφαλαίου και η όξυνση των ταξικών αντιθέσεων προκαλούν κοινωνικές εξεγέρσεις και στο εσωτερικό των δυτικών μητροπόλεων. Είναι από τότε, που ο κρατικός μηχανισμός χρησιμοποιεί την *αντιεξέγερση* για την ένταση της στρατιωτικοποίησης και την καταστολή του *εσωτερικού εχθρού*, οποιουδήποτε αποκλίνει από την κανονικότητα της εθνικής ομοιογένειας και αμφισβητεί την κυριαρχία του. Στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες, το Λονδίνο, το Λος Άντζελες η απειλή της εθνικής ασφάλειας χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση προληπτικών μέτρων επιτήρησης στον δημόσιο χώρο.

1.0 Χώρος και μοντέλα πολέμου

Εισαγωγικά

Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το φαινόμενο του πολέμου μετασχηματίζεται με την πάροδο του χρόνου, ανάλογα με τον χώρο που διεξάγεται, τα εργαλεία και την τεχνολογία που χρησιμοποιούνται, το διακύβευμα που ενέχει και τον χαρακτήρα του εκάστοτε Εχθρού. Πιο συγκεκριμένα, ως εργαλεία ανάλυσης, επιλέγονται ορισμένες στιγμές-σταθμοί της πολεμικής ιστορίας και χαρακτηριστικά μοντέλα διεξαγωγής πολέμων. Καθοριστική είναι η επίδραση των αλλαγών της πολιτικής εξουσίας στις μορφές που λαμβάνουν οι πολεμικές συγκρούσεις. Οι αλλαγές του πολέμου συμβάλλουν ιδιαίτερα στην κατανόηση της αστικοποίησής του κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα. Όπως και στην υπόλοιπη εργασία, έτσι και στην πρώτη ενότητα, γίνεται εκτενέστερη αναφορά στα χαρακτηριστικά των σύγχρονων πολέμων.

1.1 Διατάξεις- Τακτικές της πολεμικής μηχανής

1.2 Ο χώρος του πολέμου στο έργο του Sun Tzu

1.3 Ο ιδιόμορφος χώρος της φιγούρας του αντάρτη
στο έργο του Carl Schmitt

1.4 Σύγχρονοι πόλεμοι

Ασυμμετροποίηση του πολέμου_ πόλεμοι και εξουσία

Εικονικοί πόλεμοι_ ο πόλεμος στην εποχή της πληροφορίας

Παιχνίδια πολέμου_ ο πόλεμος ως αναπαράσταση

Πόλεμοι μέσω οθονών_ η απόσταση προϋπόθεση για φόνο

1.1 Διατάξεις- Τακτικές της πολεμικής μηχανής

Κατά την διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, υπάρχουν **δύο διακριτοί τρόποι διεξαγωγής πολέμου και δύο βασικές μέθοδοι οργάνωσης των ενόπλων δυνάμεων**. Από τη μία, είναι η πολεμική μηχανή που επινοείται από τους νομαδικούς λαούς των Στεπών, όπως οι στρατοί του Τσινγκίς Χαν² που εισβάλλουν στην Ευρώπη τον 13ο αιώνα. Από την άλλη, αυτή των μόνιμα εγκατεστημένων λαών, όπως οι στρατοί των Ασσυρίων, της Ελλάδας και της Ρώμης από τους οποίους εξελίσσονται οι σύγχρονοι στρατοί. Η τακτική των νομάδων βασίζεται σε έναν συνδυασμό αιφνιδιασμού, φυσικής ταχύτητας και **ελεύθερης κίνησης στον χώρο**. Τα στοιχεία αυτά προσδίδουν στους νομαδικούς σχηματισμούς έντονη ευελιξία και ικανότητα ανταπόκρισης σε πολλαπλές μεταβαλλόμενες ενέργειες. Οι στρατοί των μη νομαδικών λαών αντιθέτως, αναπτύσσουν έναν ριζικά διαφορετικό τύπο πολεμικής μηχανής. Οι αρχαίοι Έλληνες, για παράδειγμα, δημιουργούν την φάλαγγα, μία συμπαγή, **παρατεταγμένη μάζα ανθρώπων**, εξοπλισμένων με βαρύ πολεμικό εξοπλισμό, ο ρόλος των οποίων είναι να υπερασπιστούν το έδαφος έναντι των αντίπαλων σχηματισμών μέσω μιας κατά μέτωπο επίθεσης. Τέτοιοι σχηματισμοί χαρακτηρίζονται συνεπώς από μία πολύ περιορισμένη ικανότητα ελιγμών στο πεδίο μάχης (De Landa 1991: 11).

Οι δυο αντιλήψεις στον τρόπο διεξαγωγής πολέμου εύκολα παραπέμπουν στην διάκριση που κάνουν οι Deleuze και Guattari, στο βιβλίο τους *Χίλια Πλατώματα*, μεταξύ νομαδικών και κρατικών πολεμικών μηχανών, οι οποίες βασίζουν την οργάνωσή τους και δρουν σε δύο διαφορετικά πλαίσια. Στο συγκεκριμένο βιβλίο οι Deleuze και Guattari κάνουν λόγο για την ύπαρξη δύο διαφορετικών εδαφικοτήτων. Ο «**λείος χώρος**» είναι ο άμορφος χώρος που καταλαμβάνουν οι νομάδες (κυρίως στέπες και έρημοι) και αναπτύσσεται η πολεμική μηχανή.³ Η σχέση που αναπτύσσουν οι νομάδες με τον χώρο δεν είναι μετρική, δεν ποσοτικοποιούν, ούτε διαιρούν την γη. Πρόκειται δηλαδή για «ένα πεδίο διανυσμάτων, μια μη μετρική πολλαπλότητα» (Deleuze, Guattari 2017: 428). Από την άλλη, ο «**ραβδωτός χώρος**» είναι ο γραμμοποιημένος, μετρήσιμος, εγκατεστημένος χώρος που αναφέρεται

2 Ο Τσινγκίς Χαν, που σημαίνει «καθολικός κυβερνήτης», σήμερα εκ παραφθοράς γνωστός ως Τζένγκις Χαν ήταν Μογγόλος πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης. Ένωσε τις μογγολικές φυλές και ίδρυσε την Αυτοκρατορία των Μογγόλων (1206 - 1368), μια από τις μεγαλύτερες αυτοκρατορίες στην ιστορία. Γεννημένος στη φυλή Μποργιτζήν, δημιούργησε έναν ισχυρό στρατό και έγινε ένας από τους σημαντικότερους και πλέον επιτυχημένους στρατιωτικούς ηγέτες.

3 Οι μηχανές πολέμου συγκροτούνται από τμήματα οπλισμένων που διασπώνται ή συγχωνεύονται ανάλογα με τα εκάστοτε καθήκοντα και περιστάσεις. **Πολυμορφικά και διάχυτα οργανωμένες, οι μηχανές πολέμου χαρακτηρίζονται από την ικανότητά τους να μεταμορφώνονται. Σχετίζονται με το χώρο μόνο για να κινηθούν (η σχέση τους με το χώρο είναι μετακινούμενη).** Συχνά απολαμβάνουν περίπλοκες διασυνδέσεις με κρατικά μορφώματα (από την αυτονομία στην ενσωμάτωση). **Το κράτος δύναται να μεταμορφωθεί σε πολεμική μηχανή.** Μπορεί ωστόσο να οικειοποιηθεί μια υπάρχουσα πολεμική μηχανή ή να υποστηρίξει τη συγκρότηση μιας άλλης. Οι πολεμικές μηχανές λειτουργούν δανειζόμενες από τους τακτικούς στρατούς, καθώς ενσωματώνουν νέα στοιχεία προσαρμοσμένα στις αρχές της διάτμησης και τής απεδαφικοποίησης. Από την άλλη και οι τακτικοί στρατοί οικειοποιούνται χαρακτηριστικά των πολεμικών μηχανών. (Mbembe 2003: 32)

στον κρατικό μηχανισμό. Σε αντίθεση με τη νομαδική ζωή, οι κρατικοί χώροι είναι οριοθετημένοι και οργανωμένοι μέσω τοίχων, εγκλεισμών, δρόμων και ορίων που δημιουργούν μια σταθερή αίσθηση προσανατολισμού.⁴

Μία από τις διαφορές μεταξύ ενός λείου (διανυσματικού, προβολικού ή τοπολογικού) και ενός ραβδωτού χώρου (μετρικού) είναι ότι στη μία περίπτωση «καταλαμβάνεται ένας χώρος χωρίς να μετριέται, ενώ στην άλλη μετριέται για να καταληφθεί». Η πολεμική μηχανή που αναλύουν οι Deleuze και Guattari, δεν έχει ως αντικείμενό της τον ίδιο τον πόλεμο αλλά τη σύνθεση ενός λείου χώρου και τη απελευθερωτική κίνηση των ανθρώπων μέσα σε αυτόν (Deleuze, Guattari 2007: 444).

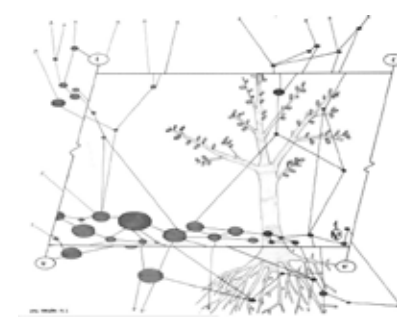
Έχοντας λοιπόν υπόψη την δομική αυτή διαφορά στην φιλοσοφία τέλεσης του πολέμου, καθώς και των ιδιαίτερων εδαφικοτήτων, στις οποίες αυτός πραγματώνεται, δημιουργείται έντονα η αίσθηση ότι **η χωρική παράμετρος έχει καθοριστική σημασία για την διεξαγωγή του πολέμου**. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να ερευνήσουμε περαιτέρω την σχέση αυτή.

1.2 Ο χώρος του πολέμου στο έργο του Sun Tzu

Η τέχνη του πολέμου είναι έργο του Κινέζου στρατηγού Sun Tzu και χρονολογείται γύρω στο 475 π.Χ., κατά την λεγόμενη *Περίοδο των εμπόλεμων βασιλείων*. Θεωρείται έργο σταθμός, καθώς αποτελεί το αρχαιότερο εγχειρίδιο συστηματικής μελέτης και καταγραφής του πολεμικού φαινομένου. Σε αυτό το σχετικά μικρής έκτασης έργο, αναλύονται θέματα στρατηγικής, τακτικής, ηγεσίας, προετοιμασίας και άμυνας.

Η μεγαλύτερη ίσως συμβολή της εν λόγω πραγματείας είναι η εισαγωγή της **έννοιας της εξαπάτησης** και η χρήση στρατηγημάτων που φαίνεται να κατέχουν

4 Στην πραγματικότητα αυτά τα δύο μοντέλα χώρου υπάρχουν μόνο σε αναμίξεις και όχι σε «καθαρή κατάσταση» και αυτό που έχουμε είναι δυνάμεις που γραμμοποιούν και δυνάμεις που δημιουργούν λείο χώρο σε ένα διαρκές γίγνεσθαι μεταξύ των δύο. Απόλυτα γραμμοποιημένος ή λείος χώρος δεν υπάρχει. Η πρόθεση των Deleuze και Guattari είναι να επιχειρήσουν μια διάκριση αυτού του μίγματος σε δύο ιδέες, να ταυτοποιήσουν δύο γενικές τάσεις: αυτή του νομαδισμού και αυτή της εγκατάστασης, της μόνιμης κατοικίας, τάσεις οι οποίες στην εμπειρία μας δίνονται μόνο με τη μορφή ανάμειξης.

Το μοντέλο των νομάδων είναι αυτό του ριζώματος: κάθε σημείο μπορεί να επικοινωνήσει με οποιοδήποτε άλλο, δεν υπάρχει καθετότητα, το ρίζωμα αναπτύσσεται προς όλα τα σημεία του ορίζοντα, δεν έχει αρχή και τέλος. Το μοντέλο του κράτους είναι αυτό του δέντρου: καθετότητα- ιεραρχία, εδαφικοποίηση, κέντρο που ορίζεται από την ρίζα και από την οποία απορρέουν όλα τα κλαδιά.

Σκάκι- Γκο

Οι Deleuze και Guattari στο έργο τους *Χίλια Επίπεδα* επιχειρούν μια συγκριτική ανάλυση πάνω σε δύο κλασικά διανοητικά παιχνίδια στρατηγικής, το σκάκι και το κινέζικο γκο.

Στο σκάκι οι χωρικές μονάδες διεξαγωγής του παιχνιδιού είναι γραμμοποιημένες και αριθμημένες (άσπρα- μαύρα τετράγωνα) και η κίνηση στον χώρο είναι ελεγχόμενη. Τα κομμάτια φέρουν συγκεκριμένες λειτουργικές σημασίες, διέπονται από ιεραρχικές σχέσεις και μπορούν να κινηθούν με βάση συγκεκριμένους κανόνες. Τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται στις μορφές οργάνωσης και πειθαρχίας των τακτικών στρατών.

Το γκο από την άλλη, υπακούει σε μια διαφορετική λογική. Ο χώρος κίνησης είναι σχετικά ελεύθερος από όρια. Τα κομμάτια με τα οποία παίζεται είναι πανομοιότυπα και οι ταυτότητές τους αλλάζουν ανάλογα με τις θέσεις στις οποίες βρίσκονται σε σχέση με τα άλλα κομμάτια κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. Με αυτή την έννοια, αντιστοιχεί στη λειτουργία ενός άτακτου στρατού, όπου η συνεργασία μεταξύ των διαφόρων ομάδων παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. (Deleuze, Guattari 2017: 433)

εξέχουσα θέση σε κάθε πτυχή της πολεμικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τον Sun Tzu, «Ο πόλεμος βασίζεται στην εξαπάτηση. Έτσι, όταν μπορούμε να επιτεθούμε, πρέπει να δείχνουμε ανήμποροι· όταν χρησιμοποιούμε τις δυνάμεις μας, πρέπει να δείχνουμε αδρανείς· όταν είμαστε κοντά, πρέπει να κάνουμε τον εχθρό να πιστεύει πως είμαστε μακριά· όταν είμαστε μακριά, πρέπει να τον κάνουμε να πιστεύει πως είμαστε κοντά» (Sun Tzu 1998: 25). Η σοφία, λοιπόν, του ηγέτη κατά την προετοιμασία και την διεξαγωγή της μάχης, καταλαμβάνει πρωτεύουσα σημασία, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα την αριθμητική υπεροχή ακόμα και την άσκηση βίας (De Landa 1991: 179).⁵ Με άλλα λόγια, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην πρόγνωση της εκστρατείας, την συγκέντρωση πληροφοριών και στα παραπλανητικά μέσα για την συγκάλυψη των τελικών προθέσεων.⁶ **Η θεώρηση αυτή συγκαταλέγει αδιαμφισβήτητα τον Sun Tzu στην νομαδική φιλοσοφία διεξαγωγής πολέμου και δεν είναι παράλογο ότι από πολλούς θεωρείται ο μακρινός πατέρας του ανορθόδοξου πολέμου.**

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο του έργου είναι η καθοριστική και δομική σημασία του εδάφους στην πολεμική διαδικασία. Αυτή διαφαίνεται από τις πρώτες κιόλας σελίδες όπου η «Γη» συγκαταλέγεται στους πέντε σταθερούς παράγοντες που πρέπει να εκτιμηθούν κατά τη μάχη.⁷ «Η Γη περιλαμβάνει **αποστάσεις μικρές και μεγάλες**, ασφάλεια και κίνδυνο, ανοιχτό έδαφος και στενές διαβάσεις, τις ευκαιρίες που προσφέρει για ζωή ή τον κίνδυνο θανάτου που μπορεί να κρύβει» (Sun Tzu 1998: 24). Στο σημείο αυτό γίνεται μια άμεση συσχέτιση της πιθανότητας για ζωή και θάνατο- επιτυχία και αποτυχία στην μάχη- με την Γη, τις αποστάσεις και τις μορφολογίες που εγγράφονται σε αυτήν.

Αν και γίνονται χωρικές αναφορές καθ' όλη την διάρκεια, το δέκατο και ενδέκατο κεφάλαιο με τίτλους «Έδαφος» και «Οι εννέα καταστάσεις (του εδάφους)» αντίστοιχα, αποτελούν μία ανάλυση και καταγραφή των διαφορετικών μορφολογιών του εδάφους, στρατηγικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα που

⁵ Μερικούς αιώνες αργότερα, ο αρχαίος Έλληνας ιστορικός Ηρόδοτος διηγείται πως ο Θεμιστοκλής, στη μάχη της Σαλαμίνας, το 480 π. Χ. κυκλοφόρησε μια φήμη- ώστε να την πληροφορηθεί ο Ξέρξης- πως τα περισσότερα από τα λίγα στρατεύματά του ετοιμάζονταν να λιποτακτήσουν, φοβισμένα από την περσική αριθμητική υπεροχή. Ο Ξέρξης αμέσως ανέπτυξε σε σχηματισμό το μισό του ναυτικό, προκειμένου να καταστρέψει τους υποτιθέμενους Έλληνες λιποτάκτες. Τότε συνάντησε το στόλο του Θεμιστοκλή με τον οποίο πολέμησε υπό όρους πολύ πιο θετικούς για τους Έλληνες. [...] Στους νεώτερους χρόνους, ο μεγάλος θεωρητικός της προπαγάνδας του Ναζιστικού καθεστώτος, Joseph Goebbels (1897- 1945) δήλωσε ότι «αποτελεί απόλυτο δικαίωμα του κράτους να επιβλέπει τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης» (Καλογηράτου 2004: 183).

⁶ Οι τακτικές αυτές παραδοσιακά υιοθετούνται από τα στρατεύματα ή τις ομάδες που μειονεκτούσαν στο στρατιωτικό- τεχνικό επίπεδο. Κάνοντας ένα πέρασμα στην σύγχρονη πραγματικότητα, ο Michael Ignatieff, εξετάζοντας τους σύγχρονους πολέμους διαπιστώνει ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπίσουν οι αντίπαλοι τις ΗΠΑ μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ήταν «ο πόλεμος μέσω των μίντια» και η επιρροή στην κοινή γνώμη. Αναφέρεται πιο συγκεκριμένα στον βομβαρδισμό του κτιρίου της Σέρβικης τηλεόρασης υπερασπίζοντας πως παρόλο που το NATO είχε ανακοινώσει πως πρόκειται για μελλοντικό στόχο, η διοίκηση της τηλεόρασης σκόπιμα διέταξε το προσωπικό να παραμείνει στο κτίριο. Αυτό έγινε για να δημιουργηθεί μια αιματοχυσία που θα έστρεφε την δυτική κοινή γνώμη εναντίον τον βομβαρδισμών και πόσο μάλλον μιλώντας για το συγκεκριμένο κτίριο, σύμβολο της ελευθερίας του λόγου (Ignatieff 2011: 38-41).

⁷ Οι υπόλοιπες είναι ο «ηθικός νόμος», ο «ουρανός», ο «διοικητής» και η «μέθοδος και η πειθαρχία» (Sun Tzu 1998: 23).

προσφέρει το κάθε ένα, καθώς και τρόπους αντιμετώπισης σε σχέση πάντα με τις πιθανές κινήσεις του εχθρού. Ο Χρήστος Φιλιππίδης αναφέρει εύστοχα πως «... παρατηρείται μια μέριμνα του συγγραφέα να εντάξει την πολεμική δραστηριότητα στο ιδιαίτερο χωρικό της πλαίσιο. Ο χώρος παρουσιάζεται, καθ' όλη την έκταση του εγχειριδίου, με τα χαρακτηριστικά εδάφους ή τοποθεσίας. Θα τολμούσε, ίσως, κανείς να ισχυριστεί πως είναι **μετά βίας (τρισδιάστατος) χώρος**· μοιάζει περισσότερο με δισδιάστατες επιφάνειες, με ανοιχτό πεδίο ή με ακολουθία ποικίλων φυσικών τοπίων» (Φιλιππίδης 2016: 91).

Παρόλο που ο χώρος, στο εν λόγω έργο, εμφανίζεται σαν ένα δισδιάστατο και γραμμικό πεδίο, παρουσιάζεται σαν ένα **σύστημα με προκαθορισμένες ιδιότητες και προοπτικές** που συμβάλλει σημαντικά στην έκβαση της μάχης σε σημείο που σχεδόν επιβάλλει στον μαχητή τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να δράσει.

1.3 Ο ιδιόμορφος χώρος της φιγούρας του αντάρτη στο έργο του Carl Schmitt

Την αντίληψη του πολεμικού πεδίου ως ένα σχηματικά κλειστό αναφορικό σύστημα, όπου δύο αντίπαλες δυνάμεις έρχονται σε κατά μέτωπο επίθεση, αμφισβητεί η εμφάνιση της φιγούρας του αντάρτη και η **κινησιολογία** που αυτή φέρει. Ο διεθνής όρος «guerilla», που η ακριβής ετυμολογία του είναι «μικρός πόλεμος», έγινε δημοφιλής κατά τη διάρκεια του πολέμου των αρχών του 19ου αιώνα, περιγράφοντας τη μορφή της λαϊκής ισπανικής και πορτογαλικής αντίστασης ενάντια στα στρατεύματα του Ναπολέοντα.⁸ Ακόμη και από την ίδια τη σημασία της λέξης φαίνεται ότι ο ανταρτοπόλεμος στερείται σε κλίμακα, μέγεθος, καθώς και στα μέσα, σε σχέση με ένα συμβατικό επαγγελματικό στρατό. Πρόκειται για ένα είδος ασύμμετρου πολέμου· μιας σύγκρουσης μεταξύ άνισων αντιπάλων.

Ο Carl Schmitt, στο έργο του *Η Θεωρία του Αντάρτη: Παρεμβολή στην Έννοια του Πολιτικού*, ορίζοντας την έννοια και τα χαρακτηριστικά του αντάρτη εντοπίζει τέσσερα βασικά κριτήρια που τον περιγράφουν: τη **μη κανονικότητα**⁹,

8 Το 1808, η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Ισπανία βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Ο ισπανικός τακτικός στρατός έχει αποδυναμωθεί και την αντίσταση στον κατακτητή αναλαμβάνουν μικρές και ελαφρά οπλισμένες ευκίνητες ομάδες πολιτών που διεξάγουν το λεγόμενο **κλεφτοπόλεμο**. Ο λαϊκός αυτός πόλεμος διαρκεί μέχρι το 1813, και ο Schmitt γράφει πως «για πρώτη φορά ένας λαός προ- αστικός, προ- βιομηχανικός, προ- συμβασιακός συγκρούστηκε με ένα στρατό σύγχρονο, που προέκυψε από τις εμπειρίες της γαλλικής επανάστασης, καλά οργανωμένο, τακτικό» (Schmitt 1990: 9).

9 «Το «κανονικό» κράτος αναγνωρίζεται στον τύπο κράτους που προέκυψε μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ενώ ο «κανονικός» στρατός είναι ο εθνικός στρατός μετά το Βαλμύ [...] Η μη κανονικότητα εξωτερικεύεται στην αντίθεση της πολυμορφίας του μη κανονικού στρατού με την ομοιομορφία της στολής του στρατιώτη ενώ στην ουσία πρόκειται για την αντίθεση ανάμεσα σε μια «στρατιωτική» δύναμη που είναι ακόμα αδύναμη να συγκροτηθεί σε πολιτική εξουσία και σε ένα αντι- κράτος, και στη στρατιωτικοπολιτική δύναμη μιας προδεδωμένης πολιτικής εξουσίας και ενός προδεδωμένου κράτους» (Ανθόπουλος 1985). Αυτό που στη συνολική θεωρία του Carl Schmitt εμφανίζεται ως «διαταραχή» της κανονικής κατάστασης είναι η «παρακμή της αστικής ομοιογένειας» (Schmitt 2009: 25).

την **αυξημένη κινητικότητα**¹⁰ την **πολιτική δέσμευση** και τον **τελλουρικό χαρακτήρα**. Το πιο καθοριστικό για τον προσδιορισμό της έννοιας, σύμφωνα με το Schmitt, είναι η **πολιτική δέσμευση- στράτευση** του. Είναι η πολιτική αυτή φύση του, που εκφράζεται μέσα από την έντονα πολιτική του δέσμευση, που τον διαφοροποιεί από τον πειρατή ή τον ληστή, των οποίων τα κίνητρα είναι αυστηρά κερδοσκοπικά. Στόχος του αντάρτη είναι να προκαλέσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερα πλήγματα στον Εχθρό.¹¹ Καθώς όμως, και εκείνος δρα στην «παράνομία», προκύπτει ένα μείζονος σημασίας ζήτημα σχετικά με την νομιμοποίησή του.¹² Στο σημείο αυτό ο Schmitt διακρίνει τις εξής δύο δυνατότητες: «την αναγνώρισή του από ένα υφιστάμενο κανονικό, ή την επιβολή, με δικές του δυνάμεις, μιας νέας πραγματικότητας». Διατυπώνει, έτσι, την θεωρία του για τον **ενδιαφερόμενο Τρίτο**, σύμφωνα με την οποία ο αντάρτης κάποια στιγμή βρίσκεται εξαρτημένος από τη βοήθεια μιας τακτικής δύναμης, ενός «ισχυρού Τρίτου», ο οποίος, «δεν παρέχει μόνο όπλα και πολεμοφόδια, χρήματα, υλική βοήθεια και κάθε είδους φάρμακα. Εξασφαλίζει, επίσης, το είδος της πολιτικής αναγνώρισης που έχει ανάγκη ο αντάρτης για να μη περιέλθει, όπως ο ληστής και ο πειρατής, στη σφαίρα του απολίτικου, που εδώ

«Πίνακας Ακουαρέλα που απεικονίζει αντάρτες να επιτίθενται σε κινούμενη φάλαγγα γαλλικών στρατευμάτων», από τον Alfredo Roque Gameiro, 1907

σημαίνει του αξιόποινου» (Schmitt 1990: 72).

Το τέταρτο γνώρισμα, ο **τελλουρικός χαρακτήρας**, το οποίο μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στη συγκεκριμένη εργασία, αναφέρεται στη στενή σχέση του αντάρτη

10 Ως θεμέλιο της τακτικής του αντάρτη ορίζεται η σκέψη του Μάο: «Ο εχθρός προχωρεί, εμείς υποχωρούμε. Ο εχθρός στρατοπεδεύει, εμείς παρενοχλούμε. Ο εχθρός κουράζεται, εμείς κάνουμε επίθεση. Ο εχθρός οπισθοχωρεί, εμείς τον καταδιώκουμε» (Taber 1976: 31).

11 Σημαντικό είναι το σημείο όπου ο Μάο τονίζει ότι στον ανταρτοπόλεμο δεν έχει σημασία η διακράτηση εδάφους, όσο η εξουθένωση του εχθρού: «Κάντε κύριο στόχο μας την εκμηδένιση της μαχητικής δύναμης του εχθρού. Μην κάνετε κύριο στόχο μας την κατάληψη ή διατήρηση μιας πόλης ή μιας θέσης. Η κατάληψη ή η διατήρηση μιας πόλης είναι το αποτέλεσμα της εκμηδένισης της μαχητικής δύναμης του εχθρού και συχνά μια πόλη ή θέση θα καταληφθεί οριστικά αφού αλλάξει χέρια αρκετές φορές» (Taber 1976: 67).

12 Από πλευράς δικαίου ο Schmitt αναφέρει ότι από τις συνθήκες της Γενεύης (1949) «αντιστασιακοί μαχητές, που άλλοτε θα αντιμετωπιζόνταν ως αντάρτες, εξισώνονται με τους τακτικούς μαχητές, αρκεί να είναι οργανωμένοι» (Schmitt 1990:28).

με τη γη. Ο αντάρτης, η φιγούρα αυτή του ανορθόδοξου μαχητή που συναντάμε ήδη από τη ναπολεόντεια εποχή, είναι ανέκαθεν άρρηκτα συνδεδεμένος με το έδαφος¹³ στο οποίο ζει και αναπτύσσει τη δράση του, όπως επίσης και με τους αυτόχθονες πληθυσμούς. Έρχεται σε επαφή και επηρεάζει μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού, που συχνά συντάσσεται μαζί του με διάφορους τρόπους (διαδηλώσεις, οικονομική βοήθεια, πληροφόρηση, κάλυψη).¹⁴

Πέρα από τη σχέση του αντάρτη με τη γη και το έδαφος, ο χώρος εμφανίζεται στο έργο του Schmitt και υπό μία άλλη έννοια. Πιο συγκεκριμένα, ο Schmitt αναφέρει «Στον ανταρτοπόλεμο παρουσιάζεται ένα νέο, περίπλοκα δομημένο πεδίο δράσης, γιατί ο αντάρτης δεν πολεμάει σε ένα ανοικτό πεδίο μάχης, ούτε και ακριβώς στο επίπεδο ενός μετωπικού πολέμου. Περισσότερο εξωθεί τον εχθρό του σε έναν άλλο χώρο. Έτσι προσθέτει στην επιφάνεια του τακτικού, καθιερωμένου πολεμικού σκηνικού, μία άλλη, σκοτεινότερη διάσταση, τη **διάσταση του βάθους**, όπου η επιδεικνυόμενη στολή γίνεται θανάσιμη. Μ' αυτό τον τρόπο προσδίδει στην περιοχή της στεριάς μία απρόσμενη, όχι όμως και λιγότερο αποτελεσματική, αναλογία προς το υποβρύχιο σκάφος το οποίο πρόσθεσε μία απρόσμενη διάσταση του βάθους στην επιφάνεια της θάλασσας, όπου διεξάγονταν ο παλαιού τύπου ναυτικός πόλεμος [...] Με τη μη τακτικότητά του μεταβάλλει τη διάσταση όχι μόνο της τακτικής αλλά και της στρατηγικής των επιχειρήσεων των τακτικών στρατών. Μικρές σχετικά ομάδες ανταρτών είναι σε θέση, εκμεταλλευόμενες τις εδαφικές ιδιομορφίες να καθηλώσουν μεγάλες μάζες τακτικών στρατευμάτων» (Schmitt 1990: 66).

Εξετάζοντας αυτή τη νέα χωρικότητα που προσδίδει στον πόλεμο η κίνηση του αντάρτη, ο Φιλιππίδης αναφέρει χαρακτηριστικά, «με την έμφαση που ο Schmitt αποδίδει στις χωρικές ιδιότητες της δράσης του ανορθόδοξου πολεμιστή δεν περιγράφει, απλώς, μια “παρεμβολή στην έννοια του Πολιτικού”, αλλά διατυπώνει, τελικά, και μια παρεμβολή στην έννοια του *Χωρικού*. Όπου το *Χωρικό* συγκροτούταν, μέχρι τότε, από τα γνώριμα ανοιχτά πεδία μάχης των μεγάλων διακρατικών συγκρούσεων που μονοπώλησαν την ιστορία των πολεμικών τελέσεων χοντρικά από τις Ναπολεόντειες εκστρατείες μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο» (Φιλιππίδης 2016: 83).

Ο χώρος, λοιπόν, που παράγει η φιγούρα του αντάρτη αλλά και τα χαρακτηριστικά που αυτή φέρει επιβάλλουν νέες, «αντικανονικές» πολεμικές πρακτικές. Η δράση των οντοτήτων αυτών παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνη των μη κρατικών ένοπλων ομάδων που εμπλέκονται στους σύγχρονους,

13 Όσον αφορά τη σχέση του αντάρτη με το έδαφος ο Schmitt γράφει χαρακτηριστικά: «Προς το παρόν ο αντάρτης συνεχίζει να συμβολίζει ένα κομμάτι ανόθευτου εδάφους» είναι ένας από τους τελευταίους φρουρούς της γης, ως ένα παγκόσμιο ιστορικό στοιχείο που δεν έχει ακόμα καταστραφεί ολοκληρωτικά» (Schmitt 1990:68).

14 Ο Charles Russell Taber σχολιάζοντας το πόσο απαραίτητη είναι η λαϊκή υποστήριξη στη δράση του αντάρτη τονίζει: «Για να αποδειχτεί ο λαός τους κινδύνους και τις ευθύνες της οργανωμένης βίας, πρέπει πρώτα να πιστέψει πως δεν υπάρχει άλλη λύση. Δεύτερο, πως η υπόθεση του αγώνα είναι σωστή. Και τρίτο, πως διαθέτει λογικές ελπίδες επιτυχίας. Αυτό το τελευταίο είναι ίσως το ισχυρότερο κίνητρο» (Taber 1976: 37).

ασύμμετρους ή ανορθόδοξους- κατά τη στρατιωτική ορολογία- πολέμους.

1.4 Σύγχρονοι πόλεμοι

Ασυμμετροποίηση του πολέμου_πόλεμοι και εξουσία

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου επιφέρει αλλαγές στον χαρακτήρα του Εχθρού, στους τρόπους και τον χώρο διεξαγωγής των πολέμων.

Οι σύγχρονοι πόλεμοι ανήκουν σε μια νέα ιστορική εμπειρία που δύσκολα εξηγείται μέσα από παλιές θεωρίες συμβατικής βίας (contractual), τυπολογίες «δικαίων» και «άδικων» πολέμων ή ακόμα και μέσω της εργαλειακότητας του Carl von Clausewitz.¹⁵ Οι πόλεμοι τής παγκοσμιοποιημένης εποχής, σύμφωνα με τον Sigmunt Bauman, δεν στοχεύουν στην κυρίευση, κατοχή ή κατάκτηση μιας επικράτειας. Ιδανικά, αποτελούν σχέσεις χτυπή και φεύγω (hit- and- run) (Mbembe 2003: 30).

Οι ασύμμετροι πόλεμοι μπορεί να είναι πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους, ενώ την ίδια στιγμή μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. **Δεν έχουν μοναδικούς τόπους διεξαγωγής, ούτε και στοχεύσεις ολοκληρωτικής εξόντωσης του αντιπάλου. Με πενιχρά μέσα μπορούν- δυσανάλογα- να επιφέρουν ισχυρά πλήγματα στον αντίπαλο.**

Μια συνηθισμένη κρατική στρατηγική πλέον είναι ο λεγόμενος **“proxy war”** ή **«πόλεμος δια αντιπροσώπων»**. Έτσι περιγράφεται ο πόλεμος ορισμένων κρατών μέσω αντιπροσώπων, με αποτέλεσμα να εμπλέκονται πολλά γειτονικά κράτη γύρω από το πεδίο της σύγκρουσης. **Στους πολέμους αυτούς για την κυριαρχία διαφαίνεται όλο και περισσότερο ότι το σύστημα διεθνών σχέσεων υπακούει στο σχήμα «Φίλος/Εχθρός» που εισήγαγε ο Carl Schmitt.** Παγκόσμιες δυνάμεις συνάπτουν συμμαχίες με εθνικοαπελευθερωτικά αντάρτικα σχήματα με γνώμονα το εθνικό τους συμφέρον, εξτρεμιστικές οργανώσεις και πάνοπλες συμμορίες παίζουν κυρίαρχο ρόλο σε γεωστρατηγικούς ανασχηματισμούς και αποκτούν δικαίωμα στην κήρυξη του «εχθρού». Οι συγκρούσεις αυτές οδηγούν συνήθως στην αποσταθεροποίηση ή και τη διάλυση κρατών, όπως στην περίπτωση του Ιράκ και της Συρίας, στο θάνατο εκατομμυρίων αμάχων και στην προσφυγιά.

Ο πόλεμος, με τη συστηματικοποιημένη και διαρκή παρουσία του,

15 Ο πόλεμος, σύμφωνα με τον Clausewitz «είναι μια πράξη βίας, προορισμένη στο να καταναγκάσει τον αντίπαλο να εκτελέσει τη θέληση μας» (Clausewitz 1999: 31). Αυτή την οπτική του πολέμου ως μέσο για την επίτευξη του προμελετημένου στόχου (του καταναγκασμού σε υπακοή του αντιπάλου) απορρίπτει πιθανότατα ο Achille Mbembe στην ανάλυσή του για τους σύγχρονους πολέμους. Ο Mbembe αντιλαμβάνεται τον πόλεμο τόσο ως μέσο επίτευξης της κυριαρχίας όσο και ένα μέσο εξάσκησης του δικαιώματος στη θανάτωση. «Οι πόλεμοι της παγκοσμιοποίησης στοχεύουν στη συνθηκολόγηση του εχθρού ανεξάρτητα από τις άμεσες συνέπειες, τις παρενέργειες ή τις ‘παράπλευρες απώλειες’ των στρατιωτικών πρακτικών. Με αυτήν την έννοια, οι πόλεμοι της παγκοσμιοποίησης θυμίζουν περισσότερο τις στρατηγικές των νομάδων παρά αυτές των εγκαθιδρυμένων εθνών- κρατών ή τους εδαφικούς πολέμους ‘κατάκτησης- προσάρτησης’ της νεωτερικότητας» (Mbembe 2003: 31).

είναι **ζωτικό συστατικό του καπιταλισμού**. Προσφέρει το μοντέλο τόσο για την επεκτατική φύση του καπιταλισμού προς ό,τι είναι έξω από αυτόν όσο και για την πειθαρχία στο εσωτερικό του. Επιλύει το κενό στη σχέση μισθού/υπεραξίας μέσω της προσθήκης πόρων έξω από τους «οικονομικούς νόμους», μέσω του πλιάτσικου και της λεηλασίας. **Διατηρεί και τροφοδοτεί μια ολόκληρη βιομηχανία με απεριόριστο πεδίο επέκτασης, η οποία πρέπει να διοχετεύει τα προϊόντα που παράγει δηλαδή να προκαλεί πολέμους ως απαραίτητο συστατικό του κύκλου παραγωγή- κατανάλωση.** Ο πόλεμος χρησιμεύει για τη συντριβή των διαφωνούντων στο εσωτερικό του καπιταλιστικού κέντρου και είναι πράγματι «η υγεία του κράτους», όπως αναφέρει ο R. Bourne το 1918 (Clandestina 2015a: 116). Αυτό που αντιμετωπίζουμε δεν είναι μια «διαρκής οικονομία πολέμου» (που εξαναγκάζεται να σκορπά το πλεόνασμα σε στρατιωτικές «σπατάλες») αλλά μια **«διαρκής πρωταρχική συσσώρευση»** (Federici, Caffentzis 2015: 38).

Βεβαίως, οι αμερικανικές εισβολές σε περιοχές της κεντρικής Ευρασίας και της Μέσης Ανατολής έχουν ανοίξει τον δρόμο για αυτό που ο David Harvey αποκαλούσε «συσσώρευση με εκδίωξη». Αυτό λειτουργούσε με την αρπαγή φυσικών πόρων και υποδομών σε κατακτημένες περιοχές από τον στρατό και την παράδοσή τους στις τεράστιες εταιρείες (καθεσώς Μπους). Ακόμα και οι μετριοπαθείς σχολιαστές όπως ο Michael Ignatieff παραδέχονται ότι ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» είναι κι αυτός μια υπεριαλιστική στρατηγική, προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις μιας αυτοκρατορίας για τον εμπορικό έλεγχο με στρατιωτικά μέσα (Graham 2004a: 186).

Η μονότονα επαναλαμβανόμενη προσφυγή στις «έκτακτες καταστάσεις» χρησιμοποιείται- μέσα σε ένα εξαιρετικά ασταθές μεταψυχροπολεμικό και μετα-μοντέρνο περιβάλλον- για να προσφέρει μια κατ' επίφαση διέξοδο στο ζήτημα της κανονιστικής νομιμοποίησης. Στην πραγματικότητα, οι αλληπάλληλες στρατιωτικές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα με τη λήξη του Ψυχρού πολέμου, από το 1991 κι ύστερα, συνδέονται μεταξύ τους. Με το πρόσχημα της «ειρηνευτικής αποστολής», της «προστασίας» των αμάχων και της καταπολέμησης της «τρομοκρατίας» παρέχεται η κοινωνική νομιμοποίηση για το ξέσπασμα νέων πολεμικών συγκρούσεων. Οι νατοϊκές επεμβάσεις σε Ιράκ, Αφγανιστάν, Συρία ή οι ρωσικές επεμβάσεις στη Τσετσενία και στην Ουκρανία αποτελούν μονάχα ορισμένες σκηνές του νέου Μεγάλου Πολέμου.

Από τη μια μεριά, η διάδοση των λεγόμενων δυτικών αξιών στους «κατώτερους άλλους» που πρέπει να εκπολιτιστούν, αποτελεί την έκφραση μίας μετα-αποικιοκρατικής ματιάς στον κόσμο. Δίνει άλλοθι στους δυτικούς στρατούς να εμπλέκονται σε πολέμους- ή να δημιουργούν νέους- μακριά πολύ από την επικράτειά τους. Από την άλλη, αυτή η επέκταση τροφοδοτεί συμμαχίες κρατών (π.χ Κίνα, Ρωσία, Σαουδική Αραβία) που επιχειρούν σταδιακά να σπάσουν την παγκόσμια στρατιωτική κυριαρχία του NATO, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν εμπορικές συμμαχίες και ανταγωνίζονται οικονομικά τη Δύση.

Εικονικοί πόλεμοι_ο πόλεμος στην εποχή της πληροφορίας

«Ο πόλεμος γίνεται πλέον εικονικός, όχι απλά επειδή εμφανίζεται να διαδραματίζεται σε μια οθόνη, αλλά επειδή αγγίζει την κοινωνία μόνο με εικονικό τρόπο. Γίνεται κάτι σαν θεαματικό σπορ. Όπως συμβαίνει και με τα σπορ δεν διακυβεύεται κάτι κρίσιμο: ούτε η εθνική επιβίωση, ούτε η μοίρα της οικονομίας. Ο πόλεμος προσφέρει τη χαρά του θεάματος, με την επιπρόσθετη λεπτομέρεια πως είναι αληθινός για κάποιους, αλλά όχι ευτυχώς, για τους θεατές» (Ignatieff 2001: 36).

Η «ζωντανή» μετάδοση του πολέμου του Περσικού Κόλπου το 1991 από τα τηλεοπτικά δίκτυα είχε «μια ποιότητα εικονικότητας, ψευδο- πραγματικότητας», σε τέτοιο βαθμό που ο Jean Baudrillard- και όχι μόνο- φτάνει σε σημείο να αμφισβητεί την ίδια του την ύπαρξη. Μακριά πολύ από το να πληρούν τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά των μέχρι τότε γνωρίμων πολέμων, «οι στρατιωτικές αυτές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να εννοηθούν ως απλές και επαναληπτικές προσομοιώσεις στρατηγικών παιγνίων ή ασκήσεων επί της αμμοδόχου που θα ήταν δυνατόν “να μην έχουν υπάρξει ποτέ”, τουλάχιστον για όλους τους άλλους εκτός από τα θύματά τους» (Τσουκαλάς 2004: 21).

Σχολιάζοντας το σοκ των εικόνων και των ιδεών του δεύτερου πολέμου του Κόλπου ο Virilio υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα **«μετασχηματισμό** μιας σύγκρουσης στην οποία τα όπλα **παρεμπόδισης** (τα bunker του Σαντάμ) και τα όπλα **καταστροφής** (οι πύραυλοι) παραχωρούν τη στρατηγική τους **προτεραιότητα** στα όπλα **μαζικής επικοινωνίας** που προορίζονται να χτυπούν τα πνεύματα». Εάν ο πόλεμος έχει τρεις διαστάσεις: τη μάζα, την ενέργεια και την πληροφορία, τότε ιστορικά πρώτη προκρίθηκε η μάζα «των επάλξεων και των θωρακίσεων, και η μάζα των λεγεώνων και των μεραρχιών», δεύτερη η ενέργεια «των καταπελτών, των τόξων [...], ή ακόμη η ενέργεια των κινητήρων των τεθωρακισμένων μηχανών, των αεροπλάνων και τέλος της βόμβας και των διηπειρωτικών πυραύλων», και τρίτη «η πληροφορία και η **ταχύτητα της ακαριαίας επικοινωνίας**», που σήμερα υπερिशύει έναντι των άλλων (Virilio 2004: 36-37).

«Χαμηλής ευκρίνειας πλάνα από τις κινητές κάμερες των επί τόπου απεσταλμένων πολεμικών ανταποκριτών παρέχουν πρωτοφανείς εικόνες μάχης σε πραγματικό χρόνο, οι οποίες φάνταζαν ανατριχιαστικά άμεσες και συγχρόνως παράξενα εξωπραγματικές, σαν webcams που μας επέτρεπαν να ρίξουμε φευγαλέες ματιές στον εξωτερικό κύκλο της Κολάσεως». Ο πόλεμος μετατρέπεται σε σόου και οι νυχτερινοί βομβαρδισμοί των ιρακινών θέσεων μοιάζουν με videogame. Φυσικά μια τέτοιου είδους αναπαράσταση του πολέμου δε θα ήταν εφικτή αν οι επιτιθέμενοι δεν είχαν στην κατοχή τους ένα σημαντικό οπλοστάσιο από μεγάλης ακρίβειας όπλα¹⁶ για την επίτευξη «χειρουργικού πλήγματος» στον εχθρό.¹⁷

16 Ο Gregoire Chamayou θεωρεί πως «η ανάπτυξη τέτοιων τεχνολογιών πολέμου (όπλα υψηλής ακρίβειας, πύραυλοι Κρουζ, μη επανδρωμένα αεροσκάφη) οφείλεται στην αδυναμία και όχι στη δύναμη του αμερικάνικου καπιταλισμού» (Chamayou 2014: 226).

17 (Ignatieff 2001: 14) «Για μια γενιά στρατιωτών, ναυτών και πιλότων μεγαλωμένων στην εποχή του

Στο *Kriegspiel* εμφανίζονται με μορφή παιχνιδιού οι επιχειρήσεις δύο ισοδύναμων στρατών που επιδιώκουν, μέσω ελιγμών και μαχών, την καταστροφή του αντιπάλου τους. Συγχρόνως, κάθε στρατός πρέπει να προφυλάσσει, στα εδάφη που κατέχει, τα απαραίτητα μέσα για τη διεξαγωγή της εκστρατείας και να εξασφαλίζει την ελευθερία των επικοινωνιών του.

Το σύνολο των στρατηγικών και τακτικών σχέσεων που περιλαμβάνονται σε αυτό το «Παιχνίδι του Πολέμου» ακολουθεί τους νόμους της θεωρίας του Clausewitz. Στηρίζεται στον κλασικό πόλεμο του 18ου αιώνα, όπως αναπτύχθηκε στις περιόδους της Γαλλικής Επανάστασης και της Αυτοκρατορίας. Η φύση των τακτικών μονάδων- πεζών ή έφιππων-, η συμβατικά καθορισμένη επιθετική και αμυντική τους ισχύς, η αναλογία των διαφόρων τύπων μονάδων στη σύνθεση του στρατού, καθώς και η υποστήριξη που μπορούν να προσφέρουν, υπακούουν επίσης στο συγκεκριμένο ιστορικό μοντέλο (Becker- Ho, Debord 2004: 132).

Πρώτα παιχνίδια προσομοίωσης (1952-1958) από τη Rand Corporation

Παιχνίδια πολέμου_ο πόλεμος ως αναπαράσταση

Σε μια περίοδο όπου βρίσκονται σε εξέλιξη πραγματικοί πόλεμοι (πχ. Συρία), τα βιντεοπαιχνίδια που βασίζονται σε στρατιωτικά θέματα αρχίζουν να προσλαμβάνουν μια νέα διάσταση. Από τις αρχές του ανθρώπινου πολιτισμού υπήρχε σύνδεση ανάμεσα στα παιχνίδια και τον πόλεμο.¹⁸ Όπως παρατηρεί η Ελέν Σκάρι, «ακόμη και σε ένα σχετικά περιορισμένης έκτασης πόλεμο τα γεγονότα συμβαίνουν σε μια κλίμακα η οποία υπερβαίνει κατά πολύ την αισθητηριακή εμπειρία του ανθρώπου και ως εκ τούτου καθιστούν **συνήθως αναγκαία τη χρήση μοντέλων, χαρτών και άλλων απλοποιημένων αναπαραστάσεων** για να γίνουν αντιληπτά» (Halter 2008: 34).

Ο De Landa τοποθετεί την εφεύρεση των παιχνιδιών πολέμου στις αρχές του 19ου αιώνα και αποδίδει την επιτυχή εξέλιξή τους στο γεγονός ότι προσφέρουν τη δυνατότητα στους συμμετέχοντες να καλλιεργούν τη στρατηγική διορατικότητα και να αποκτούν «εμπειρία μάχης», εν τη απουσία πραγματικού πολέμου (De Landa 1991: 2). Ο πρώτος στρατός, σύμφωνα με τον De Landa, που ανέθεσε στον ανώτερο αρχηγό να αναπτύξει και να δοκιμάσει στρατηγικές χρησιμοποιώντας παιχνίδια πολέμου και επιδρομές ήταν ο πρωσικός. Τα πρώτα πολεμικά παιχνίδια διεξαγόντουσαν σε **χάρτες δύο διαστάσεων** με τις εχθρικές και τις φιλικές δυνάμεις να αναπαριστώνται με ξύλινα κουτιά και οι δυνάμεις τριβής και τύχης από ζάρια. Μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτό το θεσμοθετημένο μυαλό μετατράπηκε σε think tank (όπως η RAND) και τα πολεμικά παιχνίδια από επιτραπέζιες ασκήσεις, σε **ηλεκτρονικές προσομοιώσεις**.¹⁹ Η κλίμακά τους άλλαξε

μικροσίτι, έγραψε η εφημερίδα Boston Globe τον Ιανουάριο του 1991, αυτός είναι ο πόλεμος που τους ταιριάζει: ο πόλεμος Nintendo» (Halter 2008: 223).

18 «Ο Κλαούσεβιτς τονίζοντας τη σημασία του παράγοντα της τύχης στην έκβαση του πολέμου αναδεικνύει τη σχέση πολέμου- παιχνιδιού: “Δε μένει συνεπώς παρά το τυχαίο, που θα κάνει τον πόλεμο παιχνίδι, κι αυτό είναι το συχνότερο”, αλλά και παρακάτω “ο πόλεμος γίνεται παιχνίδι τόσο εξαιτίας της υποκειμενικής όσο και της αντικειμενικής του φύσης”» (Ignatieff 2001: 49).

19 Άλλωστε «η χαρτογράφηση των κινήσεων των σωμάτων μέσα στον χώρο ήταν μια από τις *raison d'être* της ανάπτυξης των ηλεκτρονικών

Full Spectrum Warrior

Διαδραματίζεται σε μια φανταστική ισλαμική χώρα, αποκαλούμενη Ζεκιστάν. Οι περισσότεροι πολίτες που παίζουν το παιχνίδι δε θα μάθουν ποτέ ότι ο τίτλος του προέρχεται από τον στόχο της «πλήρους φάσματος υπεροχής», ο οποίος πρωτοεμφανίστηκε το 2000 στο Joint Vision 2020 [Κοινό όραμα 2020], το προγραμματικό πλάνο που παρουσίασε το Γενικό Επιτελείο σχετικά με τις κατευθύνσεις που θα ακολουθούσαν οι Ένοπλες Δυνάμεις κατά τις δύο επόμενες δεκαετίες. Η εμπορική εκδοχή ανοίγει με ένα παράθεμα από μια δήλωση του στρατηγού Τσαρλς Κρούλακ, η οποία συμπίπτει με την έννοια της πλήρους φάσματος υπεροχής.

«Τη μία στιγμή», διαβάζουμε στην οθόνη, «οι στρατιώτες μας θα μεταφέρουν τρόφιμα και ρούχα σε πρόσφυγες-θα παρέχουν, δηλαδή, ανθρωπιστική βοήθεια. Την επόμενη στιγμή, θα χωρίζουν δύο εμπόλεμες φυλές- θα διεξάγουν ειρηνευτικές επιχειρήσεις. Τέλος, θα δίνουν μια μέτριας έντασης αλλά άκρως φονική μάχη, όλα την ίδια μέρα. Όλα μέσα σε τρία οικοδομικά τετράγωνα της ίδιας πόλης. Θα είναι αυτό που αποκαλούμε **ο πόλεμος των τριών τετραγώνων**» (Halter 2008: 282).

επίσης, από τις σχετικά τοπικές διαστάσεις του Kriegspiel (βλ. λεζάντα εικόνας) στην παγκόσμια κλίμακα των προσομοιώσεων των πυρηνικών επιθέσεων της RAND. Στην πιο πρόσφατη εκδοχή τους, ο υπολογιστής έχει αντικαταστήσει όχι μόνο το χάρτη αλλά και τους παίκτες, και τα πολεμικά παιχνίδια παίζονται από ρομπότ (De Landa 1991: 94).²⁰

Το πέρασμα των παιχνιδιών πολέμου από την καθαρά στρατιωτική χρήση στις ανάγκες της παγκόσμιας αγοράς συνοδεύεται από σταδιακή απομάκρυνση από τη σφαίρα του πραγματικού με αποτέλεσμα **«τη μετατροπή των πολέμων σε ασήμαντες κοινοτυπίες και την κατασκευή μιας υποκειμενικής ψυχικής κατάστασης όπου η διαρκής ετοιμότητα για πόλεμο γίνεται αποδεκτή ως μέρος της καθημερινής ζωής»** (Clandestina 2015b: 141). Τα παιχνίδια αυτά επιτρέπουν στους παίκτες να συμμετάσχουν στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας χωρίς να σηκωθούν από τον υπολογιστή τους. «Εδώ η όραση είναι παρατήρηση: δεν χρησιμεύει στο να αναπαράσχει αντικείμενα, αλλά στο να ενεργήσει πάνω σε αυτά, να τα στοχεύσει. Η λειτουργία του ματιού είναι εκείνη ενός όπλου» (Chamagou 2014: 114).

Πόλεμοι μέσω οθονών_η απόσταση προϋπόθεση για φόνο

Από το πιλοτήριο ενός F-16 στα 5.000 μέτρα δεν μπορείς ούτε να δεις ούτε να μυρίσεις ούτε να βαφτείς με το αίμα των «παράπλευρων απωλειών». Η αισθητηριακή πραγματικότητα του πολέμου έχει αποστασιοποιηθεί από την «παραγωγική» δραστηριότητα του στρατιώτη, όπως έχουν σβηστεί από τη γλώσσα των εκθέσεων του NATO οι αναφορές σχετικά με τα λεγόμενα «λάθη».

Silvia Federici, Massimo De Angelis,
The war in Yugoslavia. On whom the bombs are falling, 1999,
(Clandestina 2015b: 141)

Στο βιβλίο του, *The theory of drone*, ο Chamagou εξετάζει μεταξύ άλλων και τον παράγοντα της **απόστασης** ως μέσο για την αύξηση της αποτελεσματικότητας της φονικότητας των στρατιωτών. Όπως φαίνεται από το παρακάτω διάγραμμα που παρατίθεται στο βιβλίο, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* του πρώην στρατιώτη και νυν ψυχολόγου Grossman, όσο μεγαλώνει η απόσταση ανάμεσα στο στρατιώτη και το θύμα, η αρχική αντίδραση του ένοπλου να σκοτώσει μειώνεται. Αναλόγως στο διάγραμμα κατατάσσονται και τα όπλα που

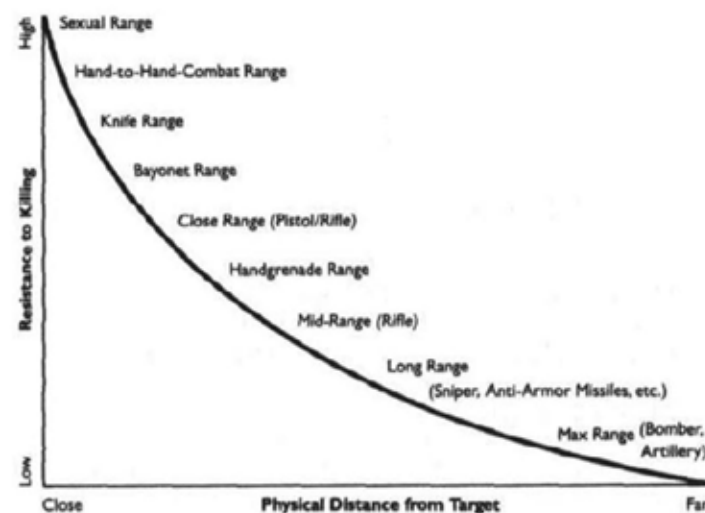
υπολογιστών, μια λειτουργία η οποία συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν καταρχήν για να καλύψουν ανάγκες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» (Halter 2008: 128).

20 «Τα “Αυτόνομα όπλα και Συστήματα Διαχείρισης Μάχης” (με τον αυτόνομο ρόλο της Τεχνητής Νοημοσύνης στη διαμόρφωσή τους) ήταν διακηρυγμένοι στόχοι- κλειδιά της στρατιωτικής έρευνας του αμερικανικού Πενταγώνου κατά τις δεκαετίες '80- '90 (Strategic Computing, 1984). Βέβαια, ο De Landa εκτιμά ότι ο ανθρώπινος παράγοντας δε θα μπορέσει ποτέ να αντικατασταθεί πλήρως» (Κομπρεσέρ 7, 2016: 116).

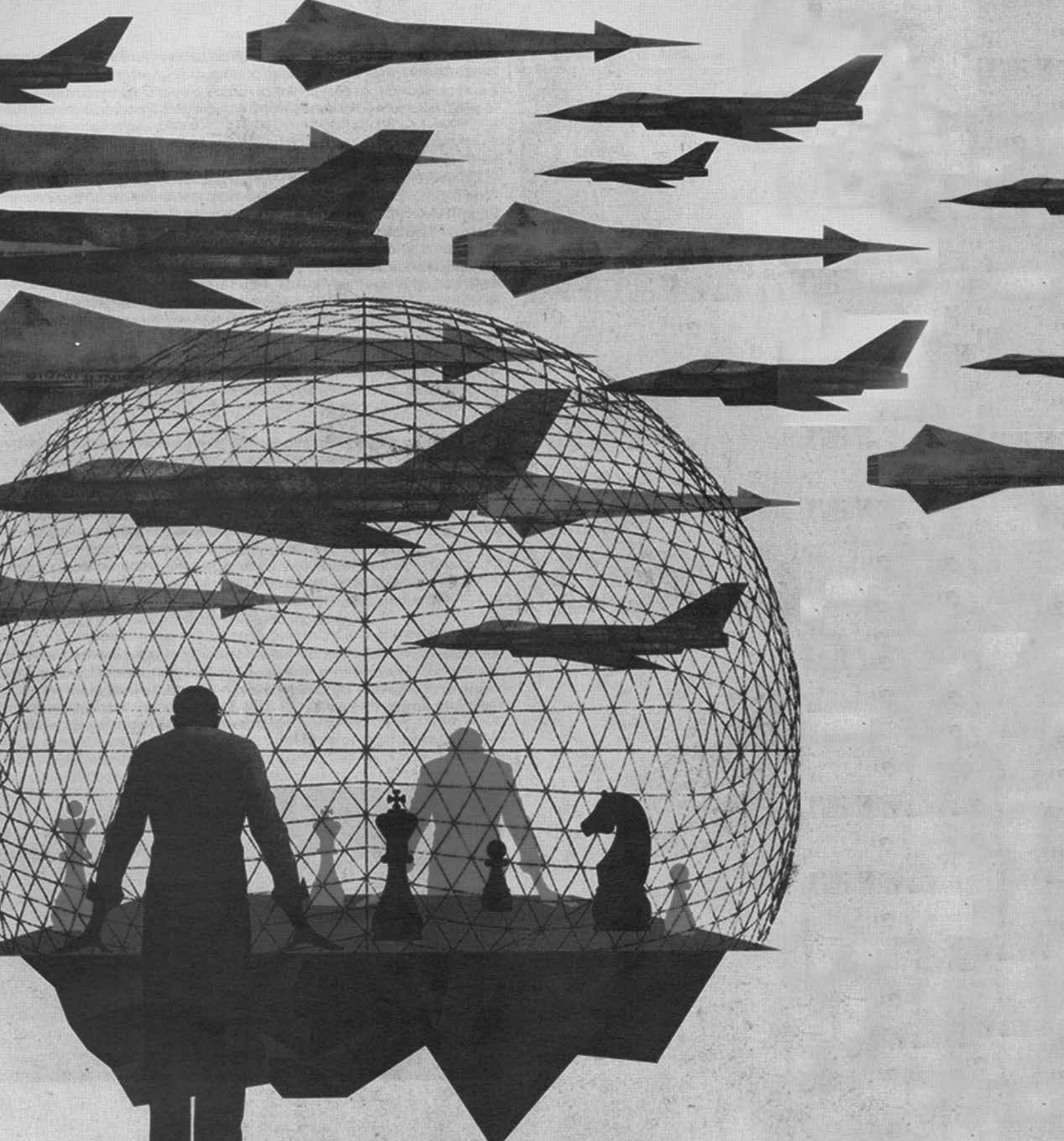
χρησιμοποιούνται με κριτήριο το μέγεθος της εμβέλειάς τους. Η απόσταση, λοιπόν, μειώνει την πραγματικότητα του θανάτου και τη μετατρέπει σε αριθμούς και γραφήματα (Chamagou 2014: 116).

Για τη χρήση των μη επανδρωμένων αεροσκαφών όμως δεν ισχύει το ίδιο. Οι κάμερες που χρησιμοποιούν οι χειριστές τους, γράφει ο Chamagou, τούς επιτρέπουν να βλέπουν τους στόχους σαν να βρίσκονται πολύ κοντά. Στην περίπτωση αυτή, η τοπολογική απόσταση νοηματοδοτείται από σχέση συνδεσιμότητας και όχι εγγύτητας.

Το πρόβλημα είναι ότι αυτό που αποκαλούμε «απόσταση» καλύπτει διάφορες διαστάσεις (φάσματα) που συγχέονται στη συνήθη εμπειρία μας, αλλά η τεχνολογία τις διαχωρίζει και αναδιανέμει χωρικά [...] **η φυσική απόσταση δεν συνεπάγεται πλέον αναγκαστικά την αντιληπτική** [...] οι χειριστές μπορούν να βλέπουν τα θύματά τους: αυτό είναι το πρώτο ειδικό χαρακτηριστικό της εμπειρίας τους στη βία από απόσταση [...] τους ακολουθούν σε όλες τις καθημερινές ασχολίες τους, φτάνοντας μερικές φορές ακόμα και στο σημείο να αναπτύξουν μια παράξενη αίσθηση οικειότητας μαζί τους [...] η προβολή βίντεο, τους επιτρέπει να δουν τα αποτελέσματα του χτυπήματος. Αυτό είναι μια σημαντική διαφορά από την εμπειρία των πιλότων των παραδοσιακών πολεμικών αεροσκαφών [...] Το γεγονός ότι ο δολοφόνος και το θύμα του δεν εμφανίζονται σε αμοιβαία αντιληπτικά πεδία διευκολύνει την άσκηση βίας (Chamagou 2014: 116-124).

Φάσμα της επιθετικότητας.
Από το βιβλίο του D. Grossman, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War*, New York: Back Bay Books, 1995

Συμπεράσματα

Η χωρική παράμετρος έχει καθοριστική σημασία για την διεξαγωγή του πολέμου, καθώς και η ιδιαιτερότητα των εδαφικοτήτων στις οποίες αυτός πραγματώνεται. Η μετακινούμενη σχέση πολεμικής μηχανής (ή μαχητή) με τον χώρο, της επιβάλλει και τον τρόπο δράσης της δημιουργώντας νέες ιδιόμορφες χωρικές πολεμικές με καθοριστικό παράγοντα την δομική σημασία του εδάφους (αποστάσεις-μορφολογία).

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδοτεί τη λήξη μιας μακράς περιόδου ανοιχτών διακρατικών συγκρούσεων. Η εμφάνιση νέων πολιτικών υποκειμένων δίχως κρατικό περιεχόμενο συνεπάγεται την απώλεια της κρατικής αποκλειστικότητας στην κήρυξη του πολέμου. Η ανάδειξη της φιγούρας του αντάρτη (πολιτικού παρτιζάνου), του ανορθόδοξου πολεμιστή ως απόλυτου φορέα της ταξικής εχθρότητας, σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα εποχή ένοπλων συγκρούσεων, με την εμπλοκή δυνάμεων με σημαντικά διαφορετικές δυνατότητες.

Οι σύγχρονοι πόλεμοι- ή ανορθόδοξοι ή ασύμμετροι ή πόλεμοι 4ης γενιάς- αποτελούν σήμερα την κανονικότητα του πολεμικού φαινομένου, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της παγκόσμιας οπλικής βιομηχανίας. Η παγκόσμια διάχυση τους μεταφράζεται είτε με την κήρυξη καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης και τη στρατιωτική διαχείριση των εκτοπισμένων (από την πλευρά των δυτικών κρατών), είτε με «τρομοκρατικά» χτυπήματα στα καπιταλιστικά κέντρα.

Ταυτόχρονα, μέσω της ταχύτητας της πληροφορίας, της ακαριαίας επικοινωνίας αλλά και των «παιχνιδιών πολέμου», καλλιεργείται η απάθεια στο βίωμα του άλλου και η αποδοχή της ετοιμότητας για πόλεμο ως κανονικότητα. Παράλληλα, για τους άμεσα εμπλεκόμενους η απόσταση λειτουργεί ως μέσο για την αύξηση της αποτελεσματικότητας της φονικότητας.

2.0 Θεωρητικές προσεγγίσεις της δυναμικής σχέσης ΠΟΛΗΣ-ΠΟΛΕΜΟΥ

2.1 Από την πόλη «φρούριο» στην πόλη «θέατρο πολέμου»

2.2 Το αστικό πεδίο ως αντικείμενο έρευνας του στρατιωτικού κλάδου

Τα σύγχρονα αστικά πεδία ως παραγωγοί ασύμμετρων προκλήσεων

Το αστικό περιβάλλον ως «σύστημα συστημάτων»- έδαφος, υποδομές, κοινωνία

Εισαγωγικά

Οι πόλεις διατηρούν στενή σχέση με το φαινόμενο του πολέμου, ήδη από την αρχαιότητα, όντας ένα από τα βασικά επίδικα των στρατιωτικών εκστρατειών. Από επιχειρησιακή σκοπιά όμως, κρίνονται ως το πλέον ακατάλληλο πεδίο διεξαγωγής μαχών, γεγονός που διαφαίνεται ήδη από το αρχαίο εγχειρίδιο του SunTzu («η χειρότερη επιλογή απ' όλες είναι να πολιορκείς τειχισμένες πόλεις» (Sun Tzu 1998: 30)). Ακόμα και οι πιο σύγχρονοι θεωρητικοί του πολέμου, όπως ο Πρώσος στρατηγός Clausewitz, αντιλαμβάνονται την πόλη, απλώς, ως ένα ακόμη πεδίο μάχης ανάμεσα σε άλλα πιθανά περιβάλλοντα, μέσα στα οποία η θεωρία και η πρακτική του πολέμου μπορούν να δοκιμαστούν. Αυτή η σχετική απαξίωση της ιδιαιτερότητας της πόλης ως πεδίου πολέμου, θέτει την αλληλεπίδραση των αστικών σχηματισμών με την πολεμική διαδικασία εκτός στρατιωτικής ενασχόλησης κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας. Αντιθέτως, από το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα μέχρι και σήμερα, παρατηρείται μια συστηματική ενασχόληση των στρατιωτικών επιτελείων με τα πολύπλοκα αστικά περιβάλλοντα.

Στην ενότητα αυτή, ερευνάται η διαχρονική δυναμική σχέση μεταξύ της πόλης και του πολέμου, καθώς και οι διαδικασίες που οδηγούν τους άλλοτε περικλειστούς αστικούς σχηματισμούς σε πρωταρχικό πεδίο ένοπλων συγκρούσεων.

2.1 Από την πόλη «φρούριο» στην πόλη «θέατρο πολέμου»

«Η ιστορία της φαντασίας, της κατασκευής και της κατοίκησης των αστικών τόπων δεν μπορεί να εξιστορηθεί χωρίς να λάβουμε υπόψη τον κεντρικό τους ρόλο ως κρίσιμων περιοχών στρατιωτικοποιημένης εξουσίας και ελέγχου»

(Graham 2004: 10)

Η σχέση μεταξύ πόλης και πολέμου γίνεται συχνά αντικείμενο συστηματικής μελέτης και διερεύνησης σε έργα θεωρητικών, προερχόμενων είτε από τον κλάδο του αστικού σχεδιασμού και της πολεοδομίας, είτε από αυτόν της στρατιωτικής έρευνας. Συνήθως, αφετηρία των σχετικών αναλύσεων αποτελεί η ιδέα της οχύρωσης, η οποία φαίνεται να είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η ιδέα των πόλεων. Ο καθηγητής αστικού σχεδιασμού, Gregory John Ashworth, μέσα από το έργο του *War and the City*, εξετάζει τις ποικίλες σχέσεις μεταξύ της άμυνας (πόλεμος) και της μόνιμης εγκατάστασης (πόλη). **Αντιλαμβάνεται τις αμυντικές λειτουργίες των πόλεων ως συγκροτησιακά στοιχεία των αστικών σχηματισμών** ήδη από την κλασική αρχαιότητα. Προσπαθεί, όμως, να προσεγγίσει τη μεταξύ τους σχέση ως σχέση αλληλεπίδρασης. Πιο συγκεκριμένα, μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι αμυντικές ανάγκες καθόρισαν την μορφή και την λειτουργία των πόλεων, αλλά και το κατά πόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πόλεων επηρέασαν και επηρεάζουν τις ίδιες τις στρατιωτικές επιχειρήσεις (Ashworth 1991: 8).

Παρόλα αυτά, υποστηρίζει, πως δεν υπάρχει επαρκής μελέτη των χωρικών επιδράσεων στην διεξαγωγή μαχών και εντοπίζει μεγάλο μέρος του προβλήματος αυτού στον ρόλο της στρατιωτικής γεωγραφίας, η οποία φαίνεται να εστιάζει για πολλούς αιώνες στη «στρατηγική γεωγραφία» (διεξαγωγή εκστρατειών) και όχι στην «τακτική γεωγραφία» (διεξαγωγή μαχών). Με αυτόν τον τρόπο, δηλώνεται μια σχετική υποτίμηση των επιδράσεων που ασκεί το χωρικό περιβάλλον στο σχεδιασμό και τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, και κατά συνέπεια, μια **ελλιπής μελέτη των επιπτώσεων του πολέμου στην πόλη και αντιστρόφως**. Οι επιδράσεις των αστικών ιδιοτεροτήτων στις επιχειρήσεις, όπως επισημάνει ο Ashworth, αρχίζουν να προκαλούν ένα συστηματικό ενδιαφέρον μονάχα στα τέλη του 20ού αιώνα (Ashworth 1991: 4,5).

Διερευνώντας την προέλευση της οχύρωσης (οχυρωμένων πόλεων), ως το αρχέτυπο της αμυντικής μορφής και το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα επίδρασης των αμυντικών αναγκών στη μορφή και τη λειτουργία των πόλεων, αναπόφευκτα μελετά την άμεση συσχέτισή της με τον οικονομικό παράγοντα. Καταλήγει, πως η οχύρωση μιας περιοχής είναι μια διαδικασία αντιπαραβολής τους ύψους των απαιτούμενων πόρων, με τα στρατηγικά οφέλη μιας τέτοιας πράξης, παρομοιάζοντας τελικά τις οχυρώσεις με «οπλικά συστήματα», που κύριο σκοπό έχουν να αναγκάσουν τον εισβολέα να δαπανήσει περισσότερο χρόνο ή πόρους για την κατάλυσή τους, από ό,τι δαπανάται για την άμυνά τους. (Ashworth 1991: 12)

Εξίσου κατηγορηματικός είναι και ο Virilio, ο οποίος υποστηρίζει ότι η πόλη είναι αποτέλεσμα του πολέμου, δίνοντας όμως ιδιαίτερη έμφαση στην

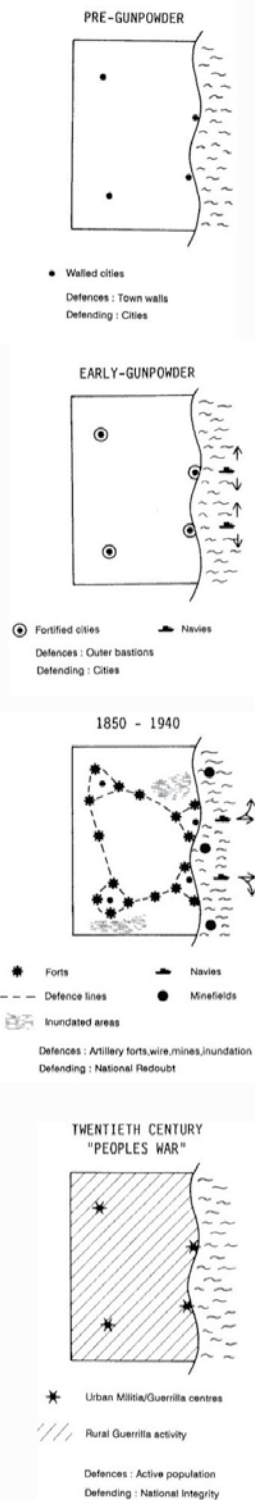
προετοιμασία για πόλεμο. Διευκρινίζοντας την έννοια αυτή, αναφέρει ότι κατά την αρχαιότητα, προετοιμασία για πόλεμο αποτελούν το τείχος, η έπαλξη, το φρούριο. Ακριβώς αυτά τα στοιχεία ως μόνιμη οχύρωση, θέτουν τα θεμέλια για την οργάνωση της πόλης. Συνεπώς, η αστεακή μόνιμη εγκατάσταση συνδέεται άμεσα με την ανθεκτικότητα του εμποδίου. «Οι επάλξεις του oppidum- του αυθόρμητα οχυρωμένου χωριού της νότιας Ιταλίας- ή της αρχαίας πόλης το περιβάλλον τείχος, συνδέονται με την οργάνωση του πολέμου ως οργάνωση του χώρου» (Virilio, 2003: 12).

«Η πόλη, η πόλις, είναι συγκροτησιακό στοιχείο εκείνης της μορφής σύγκρουσης που αποκαλείται πόλεμος, όπως ακριβώς ο πόλεμος είναι καθ' εαυτόν συγκροτησιακό στοιχείο εκείνης της πολιτικής μορφής που αποκαλείται πόλη»

Virilio P. (Graham 2004: 1)

Ο Αμερικανός απόστρατος αντισυνταγματάρχης και ειδικός σε ζητήματα αστικού πολέμου Lou Di Marco, παρατηρεί ότι εξαιτίας της σημασίας τους, οι πόλεις αποτελούν το κυρίαρχο αντικείμενο των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, και ένας από τους θεμελιώδεις σκοπούς των στρατών είναι η υπεράσπιση ή η επίθεση κατά πόλεων (Di Marco 2003: 1). Η κατάληψη των πόλεων του Εχθρού σημαίνει, κατά μία έννοια, την κατάληψη του πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού του κέντρου. Με άλλα λόγια, ισοδυναμεί με την κατάληψη του «κέντρου βάρους του Εχθρού». Αυτό, όμως, που χαρακτηρίζει τις εκστρατείες του μεγαλύτερου μέρους της ιστορίας είναι το γεγονός ότι **οι μάχες διεξάγονται κατά κύριο λόγο για την πόλη και όχι μέσα στην πόλη** (DiMarco 2003: 1,2). Αυτό βέβαια, δικαιολογείται αν σκεφτεί κανείς πως για πολλούς αιώνες υπάρχει βαθιά εδραιωμένη η στρατιωτική άποψη ότι οι πόλεις είναι πεδία μαχών που πρέπει να αποφεύγονται. Έτσι, **όταν μια μάχη λαμβάνει χώρα μέσα σε αστικό πεδίο, θεωρείται μια ατυχής απόκλιση του κανόνα που πρέπει να αποφευχθεί παρά ένα παράδειγμα που πρέπει να αναλυθεί ώστε να αντληθούν διδάγματα για το μέλλον** (Ashworth 1991: 112).

Καθ' όλη την διάρκεια της καταγεγραμμένης στρατιωτικής ιστορίας μπορούμε να εντοπίσουμε δύο τρόπους διεξαγωγής πολέμων, τις **μάχες** (ανοιχτού εδάφους) και τις **πολιορκίες**. Οι πρώτες, επιχειρούνται από στρατόπεδα τα οποία κινούνται στρατηγικά το ένα κατά του άλλου, μέχρι ενός σημείου εμπλοκής σε ανοιχτό έδαφος. Οι δεύτερες, αποτελούν μια στατική αντιπαράθεση κατά την οποία οχυρωμένες πόλεις πολιορκούνται ή αποκλείονται (Ashworth: 112). Οι πολιορκίες είναι μία μάχη για τα αστικά όρια, για τη διάρρηξη και την υπεράσπισή τους, και σπανίως, εξελίσσονται σε συγκρούσεις μέσα στην ίδια την πόλη (Ashworth 1991: 112). Αλλά αν στις μάχες ανοιχτού εδάφους, οι πόλεις εμφανίζονται δευτερευόντως στο πολεμικό σκηνικό ως διακύβευμα, στις πολιορκίες διατηρούν πρωταγωνιστικό ρόλο, συνιστώντας το ίδιο το αντικείμενο και μέσο των συγκρούσεων. Έχει δίκιο, λοιπόν ο DiMarco που χαρακτηρίζει τον **πόλεμο πολιορκίας ως άμεσο προκάτοχο του σύγχρονου αστικού πολέμου**, παρατηρώντας ότι οι στόχοι του πολέμου πολιορκίας, πολλές από τις αρχές του, ακόμα και πολλές από τις τακτικές του

σκέψεις, εξακολουθούν να ισχύουν σήμερα (DiMarco 2003: 7). Εστιάζοντας, λοιπόν, στον πόλεμο πολιορκίας και στην διεκδίκηση των αστικών ορίων, αξίζει να σταθούμε σε κάποιες κομβικές μεταλλαγές των οχυρωματικών σχηματισμών.

Οι περιτειχισμένες πόλεις αποτελούντα σταθερά επίδικα πολέμου για πολλούς αιώνες διεκδικώντας πρωταγωνιστικό ρόλο στην διεξαγωγή των πολέμων. Η εφεύρεση, όμως, της πυρίτιδας τον 15ο αιώνα, δημιουργεί ρωγμές στην υπάρχουσα κατάσταση, αμφισβητώντας την αποτελεσματικότητα των τειχών. Τότε, εμφανίζονται οι ανθεκτικότερες οχυρώσεις πυροβολικού του 16ου αιώνα που διαρκούν για τρεις περίπου αιώνες (DiMarco 2003: 14). Παράλληλα, καθώς αναδύεται το έθνος-κράτος και σταδιακά συγκροτούνται πιο συγκεντρωτικές μορφές πολιτικής και διοικητικής εξουσίας, οι πόλεις αρχίζουν να χάνουν την αυτοτέλειά τους και να εντάσσονται σε ευρύτερους πολιτικο-οικονομικούς σχηματισμούς (Φιλιππίδης 2016: 143). Ξεκινώντας από τα τέλη του 17ου αιώνα, πολλές πόλεις αρχίζουν να μεταλλάσσονται και η περιτειχισμένη πόλη γίνεται πιο σπάνιο φαινόμενο. Αυτή η διαδικασία διαρκεί καιρό και ολοκληρώνεται στις αρχές του 20ου αιώνα, όπου η έντονη αστικοποίηση και κατ' επέκταση η εξάπλωση των πληθυσμών εκτός των ορίων των οχυρώσεων, οδηγεί στην παντελή εξάλειψη της ιδέας των τειχών (DiMarco 2003: 19). Η διαμόρφωση της ιδέας ενός εθνικού, πλέον, αμυντικού συστήματος, απαιτεί, είτε στατικές αμυντικές θέσεις γύρω από τις πόλεις είτε, αμυντικές οχυρωματικές γραμμές σε ανοιχτό έδαφος. Η διαδικασία αυτή ενσωματώνει τις επιμέρους πόλεις σε μία ευρύτερη ιδέα εθνικής οχύρωσης (Ashworth 2001: 48). Έτσι, τα αμυντικά επίδικα μετακομίζουν σταδιακά έξω από τις πόλεις, στο ανοιχτό πεδίο. Σε αυτά τα πλαίσια κυμένονται και οι μάχες κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρόλο που υπάρχουν και κάποια παραδείγματα επίθεσης σε πόλεις κυρίως μέσω εναέριων βομβαρδισμών.

Κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όμως, βλέπουμε μια πρωτοφανή στρατιωτική τακτική που μετατρέπει συστηματικά αστικές περιοχές σε πεδία μάχης, παρακάμπτοντας τους ενδοιασμούς και τους κινδύνους που παραδοσιακά χαρακτηρίζουν τις αστικές μάχες. Ο Di Marco, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, παρατηρεί μια τάση μετατροπής μεμονωμένων κτιρίων της πόλης σε μικρά οχυρά. Κατανοώντας ότι τα υποστηρικτικά αυτά αμυντικά δίκτυα, λόγω της διάσπασής τους, είναι πιο δύσκολος στόχος του πυροβολικού, αναφέρει χαρακτηριστικά, «Οι αμυνόμενοι πλέον έχουν την δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας σε όλο το βάθος του αστικού περιβάλλοντος. Αυτή η τακτική του κτιρίου οχυρού, μετατίζει την αστική μάχη από τα τείχη της πόλης στους δρόμους της» (DiMarco 2003: 20). Μάχες στη Μαδρίτη, κατά τον ισπανικό εμφύλιο,

του Στάλινγκραντ, της Βουδαπέστης, του Βερολίνου και πολλών άλλων κατά τη δεύτερη παγκόσμια σύρραξη, υποδεικνύουν την ισχύ της παραπάνω διαπίστωσης. Έτσι, επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά η άρρηκτη σχέση της πόλης με τον πόλεμο καθιστώντας αυτή τη φορά τα ίδια τα αστικά κέντρα σε πεδία μάχης. Τότε, αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα στρατιωτική αντίληψη για το αστικό περιβάλλον. Οι πόλεις, όχι μόνο δεν αποφεύγονται, αλλά μετατρέπονται αβίαστα σε θέατρα του πολέμου, είτε ως πεδία μάχης, είτε ως άμεσοι στόχοι.

2.2 Το αστικό πεδίο ως αντικείμενο έρευνας του στρατιωτικού κλάδου

Τα σύγχρονα αστικά πεδία ως παραγωγοί ασύμμετρων προκλήσεων

Καθώς το φαινόμενο του πολέμου μετακομίζει εντός των πόλεων, ο στρατιωτικός κλάδος από τα τέλη της δεκαετίας του '70, διαμορφώνει το δόγμα για Στρατιωτικές Επιχειρήσεις σε Αστικοποιημένο Έδαφος (M.O.U.T.: Military Operations on Urbanized Terrain) με σκοπό την καταγραφή και ανάλυση των ιδιομορφιών του αστικού περιβάλλοντος. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την έντονη «ασυμμετροποίηση» των πολεμικών διαδικασιών (όπως αυτές περιγράφηκαν στην πρώτη ενότητα), καθίσταται αναγκαία μία **εκ βάθρων αναθεώρηση του συνόλου των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων**.²¹ Η στρατιωτική ηγεσία αναζητά τρόπους, ώστε οι ένοπλες δυνάμεις να γίνουν πιο ευκίνητες, ευέλικτες και απαλλαγμένες από περιττά βάρη, ικανές να αναπτύσσονται ακαριαία σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη (Hatler 2008: 29). Παράλληλα, αποτυχίες, όπως αυτή στο Μογκαντίσου της Σομαλίας το 1993, όπου η πολιτοφυλακή της παραγκούπολης προκαλεί τεράστιες απώλειες στις στρατιωτικές δυνάμεις, **αναδεικνύουν την**

21 Στο πλαίσιο του ευρύτερου προβληματισμού που αρχίζει από το ότι ο αμερικανικός και ο ρώσικος στρατός για πολλά χρόνια μέσω του Ψυχρού Πολέμου έχουν επικεντρώσει την προσοχή τους ενάντια σε έναν ιδιαίτερα εξειδικευμένο και τεχνολογικά προηγμένο αντίπαλο, η στρατιωτική αναλύτρια της RAND, Olga Olicker, εξετάζοντας τα λάθη του ρώσικου στρατού στις μάχες του Γκρόζνι (1994-95 & 1999-2000), επισημαίνει πως «Οι εχθροί που θα αντιμετωπίσουν στο μέλλον οι δυνάμεις των ΗΠΑ, είναι πολύ πιο πιθανό να μοιάζουν με τους Τσετσένους αντάρτες παρά με τον Ρώσικο Στρατό, και τα πεδία μάχης περισσότερο με το Grozny παρά με την κεντρική Ευρώπη.» (Αδειάζοντας υπονοδωμάτια με οπλοπολυβόλο 2014: 60)

Ερειπωμένα οχυρά του «Ατλαντικού Τείχους»

Ο Virilio διαπιστώνει την υποβάθμιση της παραμέτρου του χώρου στην μελέτη του φαινομένου του πολέμου. «Ο πόλεμος», υποστηρίζει, «είναι ένας χώρος με τη γεωμετρική έννοια του όρου, αλλά και κάτι περισσότερο από αυτό: αν διασχίσουμε την Ευρώπη, από τον βορρά ως τον νότο, από τα καταφύγια των γερμανικών πόλεων ως τη γραμμή Siegfried, από τη γραμμή Μαζινό ως το Ατλαντικό Τείχος, διαπιστώνουμε το εύρος του Ολικού πολέμου. [...] Αντικείμενα, bunker, οχυρά, αντιαεροπορικά καταφύγια, βάσεις υποβρυχίων κ. ά., όλα αυτά είναι σημεία αναφοράς ή ενδείξεις της ολοκληρωτικής φύσης του πολέμου στον χώρο και στον χρόνο.» (Virilio 2003: 11)

Η πόλη των νεκρών
Ισλαμική νεκρόπολη νοτιοανατολικά
του Κάιρο έχει μετατραπεί σε
παραγκούπολη καθώς κάτοικοι
των χαμηλότερων στρωμάτων
διαμένουν στα κτίρια τάφων και
μανωλείων.

Οι 764 φαβέλες του Ρίο Ντε Τζανέιρο,
μπορεί για έναν πολεοδόμο να
είναι ένας συνδυασμός πολιτικών,
οικονομικών και, προπαντός,
κοινωνικών προκλήσεων. Ο
στρατιωτικός σχεδιαστής από
την άλλη θα αναρωτηθεί πως θα
μεταφέρει, αφού χρειαστεί, μεγάλα
στρατιωτικά σώματα μέσα σε αυτά
τα πυκνοδομημένα πεδία και ακόμα
αν είναι δυνατό να απομακρύνει τον
έλεγχο της περιοχής από τις τοπικές
συμμορίες (Spiller 2003: 442).

αδυναμία των τακτικών στρατών να αντιμετωπίσουν τεχνολογικά και επιχειρησιακά κατώτερους εχθρούς, αλλά και το πλεονέκτημα των δεύτερων όταν δρουν σε αστικό περιβάλλον.

Οι αντιεξεγερτικές μηχανές αναγκάζονται να επανασχεδιάσουν τα σχετικά τους εγχειρίδια. Η ειδοποιός διαφορά στην μέχρι τότε αντιμετώπισή τους είναι ότι η ανησυχία που προκαλούν οι νέες μορφές εχθρού στα στρατιωτικά επιτελεία, είναι άμεσα συνδεδεμένη με το περιβάλλον όπου αυτοί δραστηριοποιούνται (Taw, Hoffman 1994: 2). Ως εκ τούτου, το ενδιαφέρον τους αστεάζεται αποκλειστικά στο φαινόμενο τον σύγχρονων αστικών σχηματισμών και της συνεχόμενης εξάπλωσής τους.

Όπως εύστοχα αναφέρει ο αρχιτέκτονας Eyal Weizman σε σχετική συνέντευξη «Οι στρατιωτικές δυνάμεις νιώθουν να απειλούνται από την τεράστια ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων και από την ανικανότητά τους να τις αντιμετωπίσουν. Είναι ακριβώς η ίδια η φύση των αστικών περιοχών και η ροπή τους στην πυκνότητα, τη συμφόρηση, τις διαφοροποιήσεις, την ανομοιογένεια και την ποικιλία των τυπολογιών, η οποία καθιστά δύσκολη την εισβολή και την κατάληψη αυτών των περιοχών» (Weizman, Misselwitz 2004: 43).

Ένα σύντομο εγχειρίδιο εκ μέρους της RAND²², από τους Taw και Hoffman, εκδίδεται το 1994 με τίτλο *The Urbanization of Insurgency* και μελετά το πώς οι δημογραφικές αλλαγές πρόκειται να επηρεάσουν τις συγκρούσεις του μέλλοντος. Καθίσταται για πρώτη φορά σαφές ότι η ανεξέλεγκτη εξάπλωση των αστικών κέντρων αποτελεί απειλή και πρόκληση για τον αμερικάνικο στρατό, αφού το πολύπλοκο αστικό περιβάλλον δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για ασύμμετρες απειλές. Το ενδιαφέρον τους στρέφεται, κυρίως, στο φαινόμενο των παραγκουπόλεων (slums). Τα χαρακτηριστικά των slums που απασχολούν την εν λόγω έρευνα είναι αφενός η ιδιαίτερη κοινωνική τους συνθήκη που αυξάνει κατακόρυφα την πιθανότητα εκδήλωσης εξεγέρσεων, και αφετέρου η χαοτική αστική τους ανάπτυξη που καθιστά άκρως αμφιλεγόμενη μια πιθανή στρατιωτική επέμβαση.

²³ Εκτός, λοιπόν, από το φαινόμενο της μεταφοράς
²² Research And Development, αμερικανικός, μη κερδοσκοπικός ερευνητικός οργανισμός, που διεξάγει αναλύσεις και έρευνες για τις Αμερικανικές Στρατιωτικές Δυνάμεις και χρηματοδοτείται από την κυβέρνηση των ΗΠΑ, αλλά και από ιδιωτικές και άλλες χορηγίες..

²³ Ο Mike Davis αναφέρει ότι: «Ενώ οι έξυπνες βόμβες είναι εξαιρετικά

των εξεγέρσεων στις πόλεις, εξετάζεται και το ίδιο το αστικό περιβάλλον ως **παραγωγός ασύμμετρων προκλήσεων** (Taw, Hoffman 1994: 7-10).

Λίγα χρόνια αργότερα ο Richard Norton, στο άρθρο του “Feral Cities” (Άγριες Πόλεις), ενδυναμώνει την **μilitarιστική αφήγηση** περί απειλής των χαμηλότερων, εξαθλιωμένων στρωμάτων για την καλή και σωστή λειτουργία των πόλεων. Θέλοντας να δώσει έναν ορισμό γράφει: «Θεωρητικά, η άγρια πόλη είναι (ή θα μπορούσε να είναι) μία μητρόπολη, με πληθυσμό μεγαλύτερο του ενός εκατομμυρίου, σε ένα κράτος στο οποίο η κυβέρνηση έχει απολέσει την ικανότητα να διατηρήσει την έννομη τάξη στα όρια της συγκεκριμένης πόλης, η οποία, ωστόσο, παραμένει ένας ενεργός παράγοντας σε ευρύτερα, διεθνή συστήματα».²⁴ Επομένως, σε τέτοιες πόλεις δεν υπάρχει δίχτυ κοινωνικής ασφάλειας άρα ασκούν σχεδόν μαγνητική επιρροή σε τρομοκρατικές οργανώσεις (Norton 2003: 98). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο υποστηρίζει ότι τέτοιοι αστικοί σχηματισμοί, δεν αποτελούν απλά κοινωνιολογικό και πολεοδομικό αντικείμενο, αλλά και μία μοναδική στρατιωτική πρόκληση.

Σε δεύτερη αφήγηση, κατηγοριοποιεί τις πόλεις σε **πράσινες (υγιείς), κίτρινες (οριακές) και κόκκινες (αυτές που τείνουν σε άγριες)** με βασικούς παράγοντες την διακυβέρνηση, την οικονομία, τις υπηρεσίες και την ασφάλεια. Η μεθοδολογία αυτή, αποσκοπεί στην ταυτοποίηση των πόλεων που έχουν την δυνατότητα να γίνουν άγριες και άρα χρήζουν αντιμετώπισης (Norton 2003: 98). Το αξιοσημείωτο βέβαια σε αυτήν την «φασματική κατηγοριοποίηση» είναι, όπως επισημαίνει και ο Φιλίππιδης, ότι με την εισαγωγή αυτής της ενδιάμεσης ζώνης (κίτρινη), επιτυγχάνεται μια ενοποίηση των δύο άκρων και έτσι διευρύνεται το πεδίο ενασχόλησης του στρατιωτικού κλάδου (Φιλίππιδης 2016: 172).

Μπορεί, λοιπόν, ένα μεγάλο μέρος του σχετικού προβληματισμού να έχει ως αφετηρία τις ιδιότυπες τοπογραφίες των slums, γίνεται όμως εύκολα σαφές, ότι το αστικό φαινόμενο συνολικά αντιμετωπίζεται ως εν δυνάμει απειλητικό περιβάλλον που πρέπει να ελεγχθεί και να διαχειριστεί κατάλληλα.

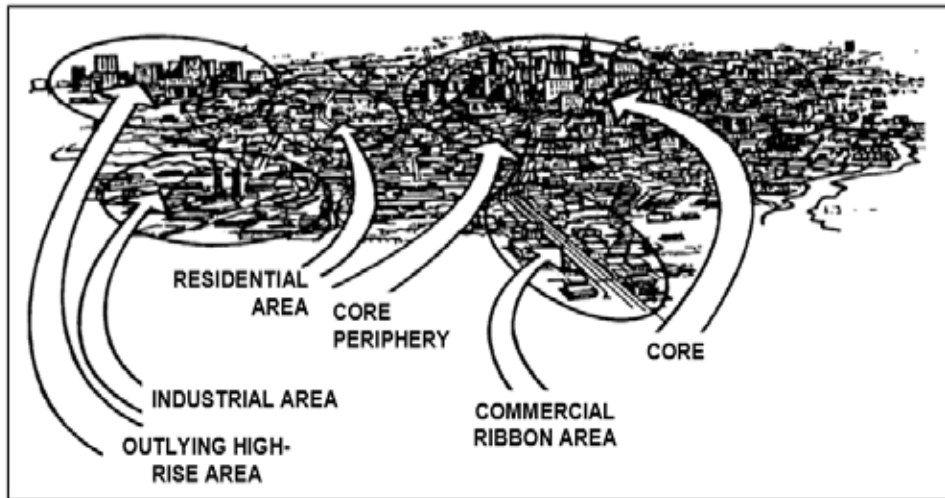

αποτελεσματικές ενάντια σε μία ιεραρχικά δομημένη πόλη, όπως για παράδειγμα το Βελιγράδι, με τις υποδομές και να οικονομικά κέντρα συγκεντρωμένα σε μια περιοχή, τα όπλα υψηλής τεχνολογίας επιτυγχάνουν πολύ λίγα, όταν ο στόχος είναι ο έλεγχος των συντονισμένων πληθυσμών εξαιτίας της φτώχειας και την υπανάπτυξης» (Πόλεις επί χάρτου: Στρατός και καταστολή μέσα από τα σύγχρονα εγχειρίδια του NATO 2013: 102).

²⁴ Ο Norton πριν δώσει τον ορισμό αναφέρει πως «οι άγριες πόλεις μπορεί να είναι ένα φαινόμενο που ποτέ δεν θα συμβεί, παρόλα αυτά η ανάδυσή του δεν πρέπει να απορριφθεί ως αδύνατη» (Norton 2003: 98).

Το αστικό περιβάλλον ως «σύστημα συστημάτων»_έδαφος, υποδομές, κοινωνία

Η βασική σύλληψη που οδηγεί στον μετασχηματισμό της στρατιωτικής σκέψης και πρακτικής- πιο δειλά πριν το 2001 αλλά και μετά, εμφανώς αποφασιστικότερα- πάνω στις αστικές επιχειρήσεις, είναι η μετατόπιση από την έννοια της αστικής περιοχής, στην έννοια του αστικού περιβάλλοντος. Οι σύγχρονες πόλεις αποτελούν περίπλοκες τοπογραφίες με υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, επομένως δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπίζονται μονοδιάστατα, απλώς σαν πεδία με ιδιαίτερα χωρικά χαρακτηριστικά, αλλά ως δυναμικές οντότητες που περιλαμβάνουν επιπλέον, εχθρικές δυνάμεις, τοπικό πληθυσμό και υποδομή (FM3-0: 2-1).

Απεικόνιση αστικού μοντέλου σε στρατιωτικό εγχειρίδιο.

Για να γίνει κατανοητή η διαφορά των δύο εννοιών ανατρέχουμε στο Field Manual 3-06 (FM3-06, εγχειρίδιο του αμερικάνικου στρατού) όπου δίνονται οι εξής ορισμοί, «Μια αστική περιοχή είναι ένα τοπογραφικό συγκρότημα όπου η ανθρώπινη κατασκευή ή η υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό. Η εστίαση στις αστικές περιοχές, σημαίνει να επικεντρωθούμε στις φυσικές πτυχές της περιοχής και τις επιπτώσεις τους στις τακτικές και τεχνικές» ενώ, «Το αστικό περιβάλλον περιλαμβάνει τις φυσικές πτυχές της αστικής περιοχής, καθώς και τη σύνθετη και δυναμική αλληλεπίδραση και τις σχέσεις μεταξύ των βασικών συνιστωσών της- το φυσικό και ανθρωπογενές έδαφος, ο πληθυσμός και η υποστηρικτική υποδομή» (FM3-06: 1-3). Η πρώτη αποτελεί υποσύνολο της δεύτερης, και όπως αναφέρεται στην συνέχεια του εγχειριδίου, «**αν και οι αστικές περιοχές έχουν γενικές ομοιότητες, κάθε αστικό περιβάλλον είναι ξεχωριστό και επηρεάζει διαφορετικά την παρουσία και τη λειτουργία των δυνάμεων του στρατού**» (FM3-06: 2-1). Ο διαχωρισμός αυτός συμβάλλει στην αντίληψη της πόλης ως ένα «σύστημα συστημάτων», αποτελούμενο από το έδαφος, την κοινωνία και

τις υποδομές. Η μελέτη των τριών αυτών επιμέρους συστημάτων, παρόλο που δεν αποτελούν χωριστές και διακριτές κατηγορίες, αλλά αλληλεπικαλυπτόμενες και αλληλεξαρτώμενες, συμβάλλουν στην κατανόηση του αστικού περιβάλλοντος ως ολότητα άρα και στην αποτελεσματικότερη επέμβαση σε αυτό.

Η διαδικασία ανάγνωσης και κατανόησης του επιχειρησιακού περιβάλλοντος γίνεται μέσω μιας μεθόδου που ονομάζεται Προετοιμασία Πληροφοριών για το Πεδίο της Μάχης (Intelligence Preparation of the Battlefield, IPB).²⁵ Πρόκειται για τη συλλογή, οργάνωση και επεξεργασία πληροφοριών, μέσω μιας συστηματικής διαδικασίας ανάλυσης της απειλής και του περιβάλλοντος σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Πληροφορίες σχετικά με τη φυσική μορφολογία, τις υποδομές, τη φύση του εχθρού, τις θέσεις και τις προθέσεις του, συγκεντρώνονται με απώτερο σκοπό τη «διαμόρφωση του περιβάλλοντος»²⁶ στο οποίο διεξάγεται η αστική σύγκρουση και την ανάπτυξη κατάλληλων τακτικών.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, εστιάζουμε στις παραμέτρους έδαφος και κοινωνία και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους που μελετούν τα στρατιωτικά επιτελεία. Η παράμετρος των υποδομών εξετάζεται ξεχωριστά στην επόμενη ενότητα, άμεσα συνδεδεμένη με επεμβάσεις σε εμπόλεμες ζώνες.

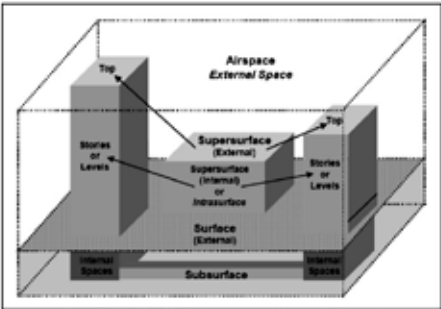
Έδαφος

Η χωρική ανάλυση του εδάφους στα στρατιωτικά εγχειρίδια γίνεται, έτσι ώστε το πεδίο της μάχης να γίνει οικείο και κατανοητό στο σώμα του στρατού, με σκοπό να υπάρχει μεγαλύτερη ευελιξία και αποτελεσματικότητα κατά την διάρκεια της επιχείρησης.

Ουσιώδη σημασία για την κατανόηση του αστικού εδάφους έχει η παρακάτω παρατήρηση: «Οι αστικές περιοχές παρουσιάζουν ένα εξαιρετικό μείγμα οριζόντιων, κάθετων, εσωτερικών, εξωτερικών και υπόγειων μορφών που επικαλύπτουν το φυσικό ανάγλυφο. Μία αστική περιοχή μπορεί να φαντάζει μικρή σε έναν χάρτη σε σχέση με την ύπαιθρο που την περιβάλλει. Στην πραγματικότητα όμως, το μέγεθος μιας αστικής έκτασης αναλογεί σε μεγαλύτερη έκταση φυσικού εδάφους διότι ο όγκος και η πυκνότητά της απαιτεί περισσότερο χρόνο, ανθρώπινο δυναμικό (στρατιώτες) και υλικό» (FM3-06 :2-3). Με άλλα λόγια, το αστικό έδαφος ξεχωρίζει λόγω του τρισδιάστατου χαρακτήρα και της πυκνότητάς του. Ενώ σε άλλα πεδία μάχης, το εύρος της επιχείρησης εντοπίζεται στον εναέριο χώρο και στην επιφάνεια του εδάφους, στο αστικό περιβάλλον παρατηρείται μία διευρυμένη κατακόρυφη διαστρωμάτωση. Αυτή, συμπεριλαμβάνει τις υπόγειες περιοχές και τις υπέργειες επιφάνειες, που διακρίνονται σε εσωτερικές (ορόφους) και εξωτερικές (ταράτσες) (FM3-06: 2-3). Οι χωρικές αυτές ενότητες συνθέτουν ένα πολύπλοκο σύμπλεγμα στο οποίο κάθε περιοχή μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως

²⁵ Η μέθοδος αυτή αποτελείται από τέσσερα βήματα: 1ο) Προσδιορισμός της περιοχής του πεδίου μάχης, 2ο) Προσδιορισμός των επιδράσεων του πεδίου μάχης, 3ο) Αξιολόγηση της απειλής, 4ο) Παρουσίαση των πιθανών τρόπων δράσης του Εχθρού (Medby, Glenn 2002: 11).

²⁶ Η διαδικασία «διαμόρφωσης» (shaping) αφορά κυρίως την διαχείριση του χώρου και των ροών. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια η διαχείριση αυτή συνίσταται στην βελτιστοποίηση της ευκινησίας των στρατιωτικών μονάδων αλλά και στην ικανότητα ελέγχου, καθοδήγησης και πρόβλεψης των κινήσεων του άμαχου πληθυσμού.

Η κατακόρυφη διαστρωμάτωση του αστικού περιβάλλοντος

Schnoggersburg, Γερμανία
Προσομοίωση δυτικού τύπου πόλης, για στρατιωτικές ασκήσεις. Διαθέτει μετρό, αεροδρόμιο, εμπορικό κέντρο, βιομηχανική περιοχή αλλά και την δική της φτωχογειτονιά.

Medina Jabal Town, California
Προσομοίωση Αφγανικής πόλης σε στρατιωτική βάση στην έρημο Mojave στην Καλιφόρνια.

διάδρομος κίνησης ή σημείο συμπλοκής. Ο Yagil Henkin αναλύοντας την μάχη της Τζενίν (με την οποία θα ασχοληθούμε και παρακάτω) αναφέρει ότι «οι μάχες μπορεί να διεξάγονται σε δύο ή τρία επίπεδα ταυτόχρονα (δρόμους, κτίρια, ταράτσες, υπονόμους) αλλά και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους. Με τον τρόπο αυτόν, δυσκολεύει ο συντονισμός των δράσεων, αλλά και η έγκαιρη ταυτοποίηση και αντίδραση σε εχθρική επίθεση» (Henkin 2014: 38).

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας του στρατού για επιχειρήσεις σε πόλεις, διοργανώνονται τακτικά από τα μέσα του '90 στρατιωτικές ασκήσεις σε τεχνητά αστικά περιβάλλοντα κατασκευασμένα από εταιρίες πολέμου.

Κοινωνία

Αν και η κατανόηση του εδάφους, όπως είδαμε, αποτελεί μια αρκετά περίπλοκη διαδικασία, η κοινωνία εμφανίζεται στα στρατιωτικά εγχειρίδια ως το πλέον δυσανάγνωστο στοιχείο της αστικής τριάδας, καθώς αποτελεί το μόνο «σκεπτόμενο παράγοντα» άρα και τον δυσκολότερο στην πρόβλεψη. Η σημασία της κατά την διάρκεια των επιχειρήσεων είναι διττή. Από τη μία, η παρουσία του άμαχου πληθυσμού σε εμπόλεμη ζώνη προσφέρει ένα σημαντικό μέσο απόκρυψης για τον ασύμμετρο Εχθρό. Από την άλλη, το σημείο στο οποίο εστιάζουν περισσότερο οι θεωρητικοί του στρατού, είναι ο ρόλος της ως δομικό στοιχείο παραγωγής και νομιμοποίησης των μη κρατικών αυτών οντοτήτων (ανταρτών-εξεγερμένων). Ο πληθυσμός, άρα, χρήζει ολιστικής κατανόησης και διαχείρισης, ώστε να αποφευχθεί μία τέτοιου είδους νομιμοποίηση. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο σημαντικότερος ίσως θεωρητικός της αντιεξέγερσης, David Kilcullen, «πρόκειται για μια αναμέτρηση με τον αντάρτη για το δικαίωμα και την ικανότητα να κερδίσουν τις καρδιές, τα μυαλά και τη συναίνεση του πληθυσμού». (Φιλιππίδης 2016: 270)

Εκτός, λοιπόν, από την φυσική διαμόρφωση των αστικών σχηματισμών, δημιουργείται και ένα άλλου τύπου πεδίο, εκείνο του ανθρώπινου πεδίου, το οποίο απαιτεί και αυτό με την σειρά του

χαρτογράφηση και ανάλυση. Είναι εκείνο το επιχειρησιακό περιβάλλον τις λειτουργίες και τα χαρακτηριστικά του οποίου οφείλουν να κατανοήσουν οι δυνάμεις της αντιεξέγερσης. Για τον σκοπό αυτό, το 2005 ο αμερικάνικος στρατός εκπόνησε ένα πειραματικό πρόγραμμα με τίτλο «Συστήματα Ανθρώπινου Πεδίου» (HTS) το οποίο βασίζεται σε έρευνα πεδίου και αναλύσεις σχετικά με τους κατά τόπους πληθυσμούς, με σκοπό την πληροφοριακή υποστήριξη των διοικητών του στρατού. Ο αντισυνταγματάρχης του αμερικάνικου στρατού Edward Villarces, που ηγείται μιας ομάδας για το ανθρώπινο πεδίο, αναφέρει ότι αντικειμενικός τους σκοπός είναι «να βοηθήσουν την ηγεσία της μονάδας να καταλάβει την ανθρώπινη διάσταση του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δουλεύει, όπως ακριβώς ένας αναλυτής χαρτών θα προσπαθούσε να τους βοηθήσει να καταλάβουν τις γέφυρες, τους ποταμούς και τα υπόλοιπα στοιχεία». Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η διαδικασία χαρτογράφησης του ανθρώπινου πεδίου σκιαγραφεί τον πληθυσμό ως έναν γεωγραφικό χώρο που πρόκειται να κατακτηθεί (Gonzales 2016: 40).

Watts, Los Angeles, καλοκαίρι 1968

Στρατιωτικά σώματα βγαίνουν στους δρόμους για να καταστείλουν την εξέγερση της μαύρης κοινότητας

Συμπεράσματα

Καταλήγοντας, εντοπίζουμε την συμβολή του πολέμου στην συγκρότηση των πόλεων μέσα από την έννοια της άμυνας. Οι αμυντικές λειτουργίες, σε κάθε χρονική περίοδο, αλληλεπιδρούν με αυτές της πόλης παίρνοντας διαφορετικές μορφές ανάλογα με την οπλική τεχνολογία, τις δημογραφικές αλλαγές και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Το ίδιο το αστικό περιβάλλον όμως, φαίνεται να παραμένει εκτός στρατιωτικής μελέτης μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου η αστικοποίηση του πολέμου αποτελεί γεγονός.

Ιδιαίτερα με την λήξη του Ψυχρού Πολέμου, ο ασύμμετρος εχθρός που έχει μετακομίσει στις πόλεις, καθιστά τα αστικά περιβάλλοντα σε κατεχοχήν πεδία εκδήλωσης εξεγέρσεων και συνεπώς σε εξέχουσα απειλή για τις στρατιωτικές δυνάμεις. Εκκινώντας από τις ιδιόμορφες τοπογραφίες των πυκνοκατοικημένων παραγκουπόλεων και καταλήγοντας στο αστικό φαινόμενο συνολικά, οι αστικές ιδιότητες εξετάζονται ενδελεχώς μέσα από μία σειρά στρατιωτικών εγχειριδίων. Τέλος, η κατανόηση της πόλης ως ένα «σύστημα συστημάτων» αποτελούμενο από το έδαφος, τις υποδομές και την κοινωνία, μας βοηθά να κατανοήσουμε τα επιμέρους πεδία έρευνας και επέμβασης του στρατιωτικού κλάδου.

3.0 Η πόλη ως πεδίο στρατιωτικών εφαρμογών

3.1 Εφαρμογές στρατιωτικών θεωριών στις πόλεις πεδία πολέμου

Το φαινόμενο της αστικής καταστροφής

- i **Σεράγεβο**: Στοχευμένη καταστροφή κοινωνικού ιστού
- ii **Ναμπλούς- Τζενίν**: καταστροφή μέσω αποδόμησης- καταστροφή μέσω ισοπέδωσης_Ο ρόλος της θεωρίας στην τέχνη της καταστροφής
- iii **Βαγδάτη**: Υποδομές ως πεδίο επέμβασης
- iv **Βηρυτός**: Ανοικοδόμηση ως θεραπεία- ανοικοδόμηση ως καταστροφή

3.2 Μεταφράσεις και επιδράσεις του πολέμου στις δυτικές μητροπόλεις

Πόλεμος σε δύο μέτωπα

Η στρατιωτικοποίηση των δυτικών μητροπόλεων

Εισαγωγικά

Έχοντας αναγνώσει τις στρατιωτικές θεωρήσεις, αλλά και μελετώντας το έργο θεωρητικών της πόλης σχετικά με τη σχέση του αστικού πεδίου με τον πόλεμο, στην τρίτη ενότητα εξετάζονται παραδείγματα στρατιωτικών επεμβάσεων σε πόλεις-πεδία πολέμου όπως το Σεράγεβο, η Ναμπλούς και η Βαγδάτη. Σημαντικό εργαλείο ανάλυσης αποτελεί το φαινόμενο της «αστικής καταστροφής»- που ανέκαθεν αποτελούσε τακτική επίθεσης στις πόλεις- και η εφαρμογή του στους σύγχρονους πολέμους.

Αναγνωρίζεται ότι στους σύγχρονους πολέμους το φαινόμενο αυτό λαμβάνει νέα μορφή. Αυτό που καθίσταται σημαντικό είναι οι **παρενέργειες** που προκαλεί και όχι η καθαυτό καταστροφή. Επιλέγονται καίρια σημεία- στόχοι που επιφέρουν τη μεγαλύτερη δυνατή ζημιά στο σύστημα. Είναι γεγονός ότι στο μεταψυχροπολεμικό κόσμο, ιδιαίτερα μετά την 11η Σεπτεμβρίου, τόσο η άτυπη («τρομοκρατία») όσο και η επίσημη («κρατική») βία, συνιστώνται από την συστηματική και σχεδιασμένη στοχοποίηση πόλεων και αστικών περιοχών.

Οι βομβιστικές επιθέσεις «στην καρδιά» των δυτικών μητροπολιτικών κέντρων αποτέλεσαν την αφορμή για την ενεργοποίηση από τους κρατικούς μηχανισμούς του δόγματος της «αντιεξέγερσης». Τα εν λόγω, λοιπόν, εγχειρίδια δεν αναφέρονται αποκλειστικά στις περιοχές που αποτελούν μέτωπα πολέμου. Το σύγχρονο δόγμα πολέμου εφαρμόζεται ή επηρεάζει τόσο τις δυτικές μητροπόλεις όσο και τις χώρες που βρίσκονται υπό τον αποικιακού τύπου έλεγχο της Δύσης. Η απειλή του ασύμμετρου πολέμου και το νέο δόγμα της ασφάλειας που αυτός συνεπάγεται διαμορφώνει και μεταλλάσσει σε μεγάλο βαθμό το σύγχρονο αστικό τοπίο. Τα χαρακτηριστικά εκείνα της στρατιωτικοποίησης της καθημερινότητας των δυτικών, κυρίως, μητροπόλεων εξετάζονται στο τελευταίο υποκεφάλαιο της εργασίας.

3.1 Εφαρμογές στρατιωτικών θεωριών στις πόλεις- πεδία πολέμου

Το φαινόμενο της αστικής καταστροφής (place annihilation)

Η σκόπιμη καταστροφή και στοχοποίηση των πόλεων και των συστημάτων υποστήριξής τους σε περιόδους πολέμου και κρίσης είναι σταθερή καθόλη τη διάρκεια των οκτώ χιλιάδων περίπου χρόνων της καταγεγραμμένης αστικής ιστορίας. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ασυμμετροποίηση του πολέμου οι στρατηγικές στοχευμένης επίθεσης στις υποδομές και τους χώρους της αστικής ζωής έχουν γίνει το διακύβευμα της στρατιωτικής έρευνας. Για αυτή την οργανωμένη περισυλλογή στην δολοφονία των πόλεων στον σύγχρονο πόλεμο, ο γεωγράφος Ken Hewitt έχει επεξεργαστεί τον όρο «εξόντωση του τόπου» (Graham 2004a: 167). Παρατηρεί ότι, ο πόλεμος και η οργανωμένη πολιτική βία που στοχεύει στους χώρους, τους κατοίκους και τα συστήματα υποστήριξης των πόλεων παραλείπονται συνεχώς κατά τη διάρκεια κρίσιμων κοινωνικών επιστημονικών συζητήσεων για τις πόλεις και την αστικοποίηση από τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο, σε σημείο που η καταστροφή πόλεων, όπως και πολλά άλλα, παραμένει «terra incognita» (Graham 2004a: 170).

Οι πρώτες επιχειρήσεις κατεδάφισης που χρησιμοποιήθηκαν ως στρατιωτικός σχεδιασμός απαντώνται, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Eyal Weizman, στη γαλλική εισβολή του 1840 στην Αλγερία από τον στρατηγό Thomas Robert Bugeaud. Ο Bugeaud προκειμένου να ανακτήσει τον έλεγχο των αλγερινών πυκνοκατοικημένων Kasbahs κατέστρεψε ολόκληρες γειτονιές διαλύοντας έτσι τη δομή πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών. Τη στρατιωτική τακτική της κατεδάφισης ακολούθησαν, με τη γνωστή αφήγηση του «εκπολιτισμού» του εγχώριου πληθυσμού, τα ευρωπαϊκά σχέδια για οικοδόμηση «με την αντικατάσταση των πρωτόγονων κατοικιών τους σύμφωνα με τους κανόνες του μοντέρνου σχεδιασμού» (Weizman, Misselwitz 2004: 44).

Ο γεωγράφος Stephen Graham εισάγει την έννοια «urbicide» (αστυκτονία) για να ορίσει την πολιτική βία που σχεδιάζεται σκοπίμως για να εξαφανίσει ή να «σκοτώσει» πόλεις. Αυτή μπορεί να περιλαμβάνει την εθνική στοχοποίηση σε πολυπολιτισμικές περιοχές (όπως στα Βαλκάνια την δεκαετία του '90), την συστηματική καταστροφή των μέσων διαβίωσης σε ένα μοντέρνο αστικό περιβάλλον, όπως έγινε με την καταστροφή του συστήματος ηλεκτροδότησης στο Ιράκ το 1991, την πολιορκία της Γάζας το 2006-2008, ή την επίθεση στο Λίβανο το 2006, καθώς και την άμεση εξάλειψη περιθωριοποιημένων ανθρώπων και περιοχών, που κηρύσσονται ως μη-μοντέρνοι, βάρβαροι ή υπάνθρωποι, όπως έγινε με την ισοπέδωση εκατοντάδων χιλιάδων παραγκών το 2005 στα όρια της Χαράρε (πρωτεύουσα της Ζιμπάμπουε) από τον Robert Mugabe (Graham 2010: 84).

Σημαντική στο φαινόμενο του «σχεδιασμού μέσω της καταστροφής» είναι η συμβολή των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων. Σύμφωνα με το θεωρητικό της πόλης Simon Marvin, ο στρατιωτικο- αρχιτεκτονικός «σκιάδης κόσμος» αυτή τη στιγμή φαίνεται να παράγει πιο συστηματικά και καλύτερα χρηματοδοτούμενα ερευνητικά προγράμματα σε σχέση με τα αντίστοιχα των πανεπιστημίων, παρακολουθώντας στενά την πρωτοπόρα έρευνα που διενεργείται στις αρχιτεκτονικές σχολές, κυρίως σε ό, τι αφορά τον τρίτο κόσμο και τις αφρικανικές

πόλεις (Weizman 2006: 54).

Παρακάτω εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το φαινόμενο της αστικής καταστροφής λαμβάνει χώρα σε πόλεις- πεδία σύγχρονων πολέμων, όπως το Σεράγεβο, η Τζενίβ, η Ναμπλούς και η Βαγδάτη.

i. Σεράγεβο: Στοχευμένη καταστροφή του κοινωνικού ιστού

Ο πόλεμος της Βοσνίας αποτελεί μια από τις πιο σκληρές εθνοτικό- θρησκευτικές συγκρούσεις που γνώρισε μεταπολεμικά η Ευρώπη με αποκορύφωμα τη σφαγή 8.000 Βοσνίων μουσουλμάνων ανδρών και αγοριών στη Σρεμπρένιτσα τον Ιούλιο του 1995. Εξετάζοντας τους βομβαρδισμούς των Σέρβων στη Βοσνία, και ειδικότερα στο Σεράγεβο, ο Marvin Coward προσπαθεί να καταδείξει ότι η **σκόπιμη καταστροφή του αστικού ιστού** (αστυκτονία) αποσκοπεί στην **εξάλειψη των ετερογενειών** που ενυπάρχουν σε αυτόν (Graham 2004b: 154- 171). Για εκατοντάδες χρόνια Βόσνιοι, Σέρβοι, Κροάτες, μουσουλμάνοι, χριστιανοί και εβραίοι ζουν ειρηνικά στο Σεράγεβο, καθιστώντας τη μία πολυεθνική πόλη- σύμβολο για την ευρύτερη πολυεθνική γειτονιά των Βαλκανίων.

Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης (2 Μαΐου 1992 έως 26 Φλεβάρη 1996) καταστρέφονται κτίρια που συμβολίζουν ακριβώς αυτή την ειρηνική συνύπαρξη των δύο εθνοτήτων, όπως η Εθνική Βιβλιοθήκη, το Ανατολικό Ινστιτούτο, το Εθνικό Μουσείο, καθώς και πλήθος εκκλησιών και τζαμιών.²⁷ Ωστόσο, δεν είναι μόνο συμβολικά κτίρια ή σημαντικά στοιχεία της βοσνιακής πολιτιστικής κληρονομιάς που προορίζοντα για καταστροφή.

Η ευρεία καταστροφή του αστικού ιστού είναι η **καταστροφή των κοινών χώρων**, οι οποίοι αποτελούν το χωρικό αποτύπωμα της βοσνιακής ετερογένειας. Στόχος είναι η μετάλλαξη του αστικού ιστού τόσο ως χωρική σύνθεση, όσο και ως κοινωνική συνθήκη μέσω της διαγραφής της βιωματικής και πολιτισμικής μνήμης.

«Μαζί με τα τζαμιά, τις εκκλησίες και τις συναγωγές, οι αγορές, τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες, τα καφεενεία, εν συντομία, οι τόποι όπου συγκεντρώνονται οι άνθρωποι για να ζήσουν συλλογικά τη ζωή τους, αποτελούν επίκεντρο των

²⁷ Το φαινόμενο της αστυκτονίας δεν περιορίζεται φυσικά στο Σεράγεβο. Επικρατεί σε όλη την έκταση της Βοσνίας και μαζί με το θάνατο εκατοντάδων χιλιάδων αμάχων επιδιώκει τη διάλυση και τον κατακερματισμό της επικράτειας (συμβολικά βλέπε βομβαρδισμός της παλιάς γέφυρας- Stari Most- από τους Κροάτες που είχε ως αποτέλεσμα τον διαχωρισμό της πόλης του Μόσταρ).

επιθέσεων» (Graham 2004b: 157).

Ο κοινωνιολόγος Martin Shaw προτείνει την κατανόηση της καταστροφής των δημόσιων κτιρίων και της στόχευσης των χώρων της καθημερινής ζωής ως στοιχεία ενός πολέμου γενοκτονίας που εφ' οι Σέρβοι εθνικιστές, επιχειρώντας να εξαλείψουν το μουσουλμανικό χαρακτήρα της πόλης και να δημιουργήσουν μια ενιαία αστική ταυτότητα, ενισχύοντας το αφήγημα της εθνικής καθαρότητας. **Η «αστυκτονία», λοιπόν, μαζί με τη γενοκτονία περιλαμβάνονται στην ίδια στρατιωτικο- πολιτική εκστρατεία** (Graham 2004b: 148- 153).

ii. Ναμπλούς- Τζενίν: Καταστροφή μέσω αποδόμησης- καταστροφή μέσω ισοπέδωσης

Παραπάνω παρουσιάστηκε ο τρόπος με τον οποίο τα στρατιωτικά επιτελεία καταγράφουν και αναλύουν την πολυπλοκότητα του αστικού πεδίου ως ιδιαίτερο πρόβλημα που απαιτεί διαχείριση. Την εφαρμογή των θεωριών αυτών στη στρατιωτική επιχείρηση που διεξήγαγαν οι μονάδες των Ισραηλινών Αμυντικών Δυνάμεων (IDF) στη Ναμπλούς τον Απρίλη του 2002, μελετά ο Eyal Weizman. Η κίνηση των στρατιωτών κατά τη διάρκεια της μάχης- οριζόντια μέσα από μεσοτοιχίες και κάθετα μέσα από τρύπες που άνοιγαν στις οροφές και τα πατώματα- «αντί να υποταχθεί στη συμβατική λογική οριοθέτησης του χώρου, μετατράπηκε η ίδια σε συγκροτητικό στοιχείο του χώρου» (Weizman 2006: 53).

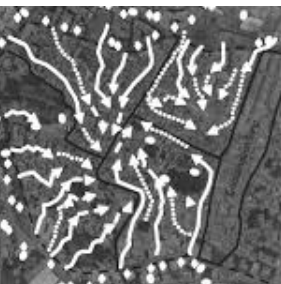
Πρόκειται γι' αυτό που ο διοικητής της επιχείρησης Γενικός Ταξίαρχος Aniv Kokhavi ονόμασε **«ανεστραμμένη γεωμετρία»**.

«Όπως ένα σκουλήκι που ανοίγει το δρόμο του τρώγοντας το έδαφος, εμφανίζεται σε συγκεκριμένα σημεία και μετά πάλι εξαφανίζεται. Έτσι κινούμασταν από το εσωτερικό στο εξωτερικό των σπιτιών με αιφνιδιαστικό τρόπο και σε σημεία που δεν μας περίμεναν [...] Πήραμε αυτή την μικρο- τακτική πρακτική (της κίνησης μέσα από τοίχους) και την μετατρέψαμε σε μια μέθοδο, χάρη στην οποία μπορέσαμε να ερμηνεύσουμε όλο τον χώρο διαφορετικά...» (Weizman 2006: 56).²⁸

Για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο ισραηλινός στρατός παρεισφρεί στο αστικό περιβάλλον αναδιαμορφώνοντας το, σημαντική είναι η έννοια του σμήνους. Όπως αναφέρει ο Naveh η έννοια του σμήνους «επιδιώκει να περιγράψει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις ως ένα σύνολο διάχυτης πολλαπλότητας που αποτελείται από μικρές ημι- αυτόνομες μονάδες που συνεργάζονται μεταξύ τους και δρουν συντονισμένα» (Weizman 2007: 190). Όπως τονίζει, «η πρακτική του σμήνους (swarming) [...] είναι η ταυτόχρονη άφιξη σε ένα στόχο από ένα

²⁸ Απόσπασμα από συνέντευξη του διοικητή των μονάδων των Ισραηλινών Αμυντικών Δυνάμεων (IDF) Aniv Kokhavi στον Eyal Weizman.

Η τακτική της αποτοχοποίησης του τοίχου δεν επινοήθηκε από τον ισραηλινό στρατό. Περιγρά για πρώτη φορά το 1849 στο εγχειρίδιο του Bugeaud *Ο πόλεμος των δρόμων και των Σπιτιών*, στο πλαίσιο των αντι- εξεγερσιακών τακτικών που εφαρμόστηκαν στις ταξικές αστικές μάχες στο Παρίσι του 19ου αιώνα. Εφαρμόζεται επίσης στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από το γερμανικό στρατό στο Στάλινγκραντ, λόγω της παρουσίας ελεύθερων σκοπευτών και από τους Σοβιετικούς στις μάχες του Βερολίνου.

Πάνω: η κίνηση του IDF διαμέσω του κέντρου της παλιάς πόλης της Ναμπλούς από μια παρουσίαση του Naveh. Οι διακεκομμένες γραμμές απεικονίζουν την κίνηση μέσω από τοίχους. Κάτω: οι γκρι περιοχές απεικονίζουν την οχύρωση της παλαιστινιακής αντίστασης.

Αεροφωτογραφία της καταστροφής του κέντρου του προσφυγικού καταυλισμού της Τζενίν, που προκλήθηκε από ισραηλινές μπουλντόζες.

μεγάλο αριθμό κόμβων —ή δυνατόν, από 360 μοίρες» (Weizman 2006: 61).

Η συγκεκριμένη επιχείρηση στην πόλη Ναμπλούς αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης επιχείρησης του ισραηλινού στρατού σε παλαιστινιακές πόλεις με την ονομασία «Επιχείρηση Αμυντική Ασπίδα». Λίγο καιρό πριν στόχος της ισραηλινής εκστρατείας αποτελεί ο προσφυγικός καταυλισμός της Τζενίν.

Ο Weizman, περιγράφοντας τη συγκεκριμένη επιχείρηση, θα γράψει: «Κάθε μονάδα δούλεψε με τον ίδιο χάρτη από αεροφωτογραφία, στον οποίο είχαν αριθμηθεί όλες οι στέγες. Η κεντρική διοίκηση θα λάμβανε επομένως την πληροφορία για τη θέση μίας ομάδας μέσα στον πολεοδομικό ιστό βάσει των συντεταγμένων Χ, Ψ (θέση), και Ζ (όροφος). Η ταχεία ανανέωση των πληροφοριών πραγματοποιούνταν με τη χρήση ελικοπτέρων, αυτόματων εναέριων οχημάτων (UAVs), ή αυτόματων αερόστατων που βρίσκονταν τοποθετημένα πάνω από το πεδίο της μάχης μέσα με νύχτα. Τα μέσα αυτά πρόσφεραν συνεχή απειθυμία ενημέρωση σχετικά με την ταχέως εξελισσόμενη κατάσταση στο έδαφος και την αναμορφωμένη αστική δομή [...] Ο στρατός ολόένα και περισσότερο υιοθετεί αντιστασιακές και αντάρτικες τακτικές στους στρατηγικούς υπολογισμούς του» (Weizman, Misselwitz 2004: 56).²⁹

Η μάχη λήγει με την καταστροφή της κεντρικής περιοχής του καταυλισμού της Τζενίν από τους θωρακισμένους εκσκαφείς (Caterpillar D-9). Ο σχεδιασμός της καταστροφής πραγματοποιείται με σκοπό την εξάλειψη των πολυπλοκοτήτων του πεδίου μάχης, ώστε να καταστεί εφικτός ο έλεγχος ολόκληρου του στρατοπέδου από τα ισραηλινά στρατεύματα. Αναλύοντας τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Τζενίν, ο Graham αναφέρεται στην έννοια «urbicide»- τη διαγραφή ή άρνηση της πόλης.³⁰

Και στα δύο παραδείγματα των παλαιστινιακών πόλεων στόχος των επιχειρήσεων είναι η βελτιστοποίηση του ελέγχου και η υποταγή του πληθυσμού βάσει του ανασχεδιασμού του οικιστικού περιβάλλοντος. Σημαντικό ρόλο για την επίτευξή του παίζει η

29 Τη σημασία που έχει ο έλεγχος του εναέριου χώρου τονίζει ο Mbembe: «τα πεδία μάχης δεν βρίσκονται μόνο στην επιφάνεια της γης. Οι υπόγειοι όπως και οι αερόχωροι μετατρέπονται σε σημεία σύγκρουσης [...] παντού ο συμβολισμός του άνω (ποιος είναι πάνω) επαναλαμβάνεται. Η εναέρια κατοχή αποκτά εδώ μια ιδιαίτερη σημασία από τη στιγμή που η περισσότερη αστυνόμευση εκτελείται εξ αέρος. Ποικίλες άλλες τεχνολογίες χρησιμοποιούνται για αυτή τη διαδικασία: αισθητήρες ανεπάνδρωτων εναέριων οχημάτων (UAVs), εναέρια τζετ αναγνώρισης, αεροσκάφη έγκυρης προειδοποίησης και ελέγχου, μαχητικά ελικόπτερα, γαιο- παρατηρητικοί δορυφόροι, τεχνικές “ολογραμμοποίησης”. Η δολοφονία γίνεται επακριβώς στοχευμένη» (Mbembe 2003: 29).

30 Ο Graham, εξετάζοντας την εσκεμμένη καταστροφή της κεντρικής περιοχής του στρατοπέδου της Τζενίν ως παράδειγμα «αστυκτονίας», ισχυρίζεται ότι «απώτερος στόχος της καταστροφής ήταν να μην επιτραπεί στους Παλαιστίνιους η πρόσβαση σε μια αστική νεωτερικότητα» (Graham 2004b: 209).

αστική καταστροφή, η οποία στην περίπτωση της Ναμπλούς μεταφράζεται σε **ανασύνταξη της αστικής δομής μέσω της αποδόμησής της**, ενώ σε εκείνη της Τζενίν ο ανασχεδιασμός συνεπάγεται την **κατεδάφιση**.

Παρακάτω εξετάζεται ο ρόλος της κριτικής θεωρίας στην ανάπτυξη εναλλακτικών στρατιωτικών πρακτικών στις επιχειρήσεις στις πόλεις από τον ισραηλινό στρατό, οι οποίες μπορούν «να προβληθούν ως το “μικρότερο κακό”, η πιο μετριοπαθής εναλλακτική στην καταστρεπτική ικανότητα που πραγματικά έχει ο στρατός και την οποία θα εξαπολύσει αν ο εχθρός ξεπεράσει το “αποδεκτό” επίπεδο βίας» (Weizman 2006: 73).

Ο ρόλος της θεωρίας στην «τέχνη της καταστροφής»

Η εκλέπτυνση αυτή στις τακτικές των επεμβάσεων του ισραηλινού στρατού στις παλαιστινιακές πόλεις συνοδεύεται από μια νέα στρατιωτική γλώσσα με την οποία ο στρατός μπορεί να απευθυνθεί στον εαυτό του και στους άλλους. Η νέα γλώσσα χρησιμοποιεί συγκεκριμένες έννοιες που έχουν αναδειχθεί μέσα από το έργο φιλοσόφων και θεωρητικών της αρχιτεκτονικής, όπως ο Deleuze και ο Tschumi επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση των στρατιωτικών επιχειρήσεων με το χώρο της πόλης. Έννοιες όπως «εσωτερικότητα/εξωτερικότητα», «εδαφικοποίηση/απεδαφικοποίηση», «αποδόμηση του χώρου», «μη-γραμμικότητα», «λείος/ραβδωτός χώρος» συμβάλλουν στην αναδιοργάνωση του στρατού τόσο σε επίπεδο τακτικής όσο και σε επικοινωνιακό επίπεδο.³¹

31 Ο εννοιολογικός σχεδιασμός αφορά την επεξεργασία νέων εννοιών με σκοπό να συμβάλουν στην ανανέωση του εκάστοτε στρατιωτικού δόγματος. Ο Ben Zweibelson υποστηρίζει, για παράδειγμα, πως το εννοιολογικό οπλοστάσιο του μεταμοντέρνου φιλοσοφικού ρεύματος θα μπορούσε να συμβάλει στο στρατιωτικό σχεδιασμό, μέσω της εισαγωγής νέων εννοιών [...] Κατά την άποψή του, η εισαγωγή νέων εννοιών, τις οποίες ονομάζει design concepts, κρίνεται επιτακτική. Και αν και παραδέχεται πως μπορεί να φαντάζουν αφηρημένες- πόσο μάλλον, μέσα στους στρατιωτικούς κύκλους-, ισχυρίζεται πως υποβοηθούν την κατανόηση του επιχειρησιακού περιβάλλοντος και των ιδιαιτεροτήτων των σύγχρονων επιχειρήσεων και συμβάλλουν στο ξεπέρασμα της «υπεραπλουστευτικής και γραμμικής λογικής» που επισκιάζει παραδοσιακά τα στρατιωτικά δόγματα. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, τέτοιες έννοιες αποδεικνύονται χρήσιμες «σε μια προσπάθεια να διασχίσουμε τη γέφυρα ανάμεσα στον εννοιολογικό και το λεπτομερή σχεδιασμό- αν και οι αφηρημένες αυτές έννοιες δεν υποκαθιστούν το λεπτομερή σχεδιασμό, μπορούν παρ’ όλα αυτά να ενισχύσουν την κατανόηση και την αυτογνωσία μας, καθώς προχωράμε κατά μήκος γνώριμων μονοπατιών με δυνητικά, όμως, άγνωστους προορισμούς» (Παρατίθεται ως αναφορά στο Φιλυπίδης 2016: 124).

Η μέθοδος της κίνησης μέσα από τοίχους.

Πάνω: το πεζικό των Ισραηλινών σε εισβολή στο προσφυγικό καταυλισμό της Tul- Qareem, Απρίλιος 2002

Πάνω: εκσκαφείς (Caterpillar D-9) καταστρέφουν το οδικό δίκτυο Βηθλέεμ, 2002

Κάτω: μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας καταστρέφεται από εναέριο χτύπημα, Γάζα, 2006

Ο Naveh αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πολλές από τις έννοιες που αναπτύσσονται στο βιβλίο τους (των Deleuze και Quattari) *Χίλια Επίπεδα (Mille Plateaux)* απέκτησαν για μας εργαλειώδη χαρακτήρα [...] Μεγαλύτερη σημασία είχε η διάκριση που ανέδειξαν μεταξύ των εννοιών του “λείου” και του “ραβδωτού” χώρου [...], οι οποίοι με τη σειρά τους αντιστοιχούν στις οργανωτικές έννοιες της “πολεμικής μηχανής” και του “κρατικού μηχανισμού” [...] Πλέον, στο IDF χρησιμοποιούμε πολύ συχνά τη φράση “λειαινών τον χώρο”, κάθε φορά που αναφερόμαστε σε μια επιχείρηση που υπερβαίνει την υφιστάμενη οριοθέτηση του χώρου» (Weizman 2006: 59).

Αυτό που ενδιαφέρει τους ισραηλινούς αξιωματικούς είναι η διαδικασία μετατροπής ενός «ραβδωτού χώρου- όπως οι πυκνοκατοικημένες παλαιστινιακές περιοχές- σε λείο».³² Η «λείανση» του εδάφους, η οποία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και την τακτική τρυπήματος ενδιάμεσων τοίχων και πατωμάτων με τη χρήση εκρηκτικών, αφορά μια προσπάθεια παρέμβασης στο χώρο σαν αυτός να μην έχει όρια ή εμπόδια κατά την κίνηση. Ο στρατός, λοιπόν, υιοθετεί τακτικές κίνησης που παραπέμπουν στην οργάνωση ενός αντάρτικου δικτύου. Η κίνηση των στρατιωτών σε μορφή σμήνους προτάσσει την αρχή της «μη- γραμμικότητας», όπου «το καθιερωμένο παράδειγμα στρατιωτικού ελιγμού, που χαρακτηρίζεται από τον απλοποιημένο χώρο της ευκλείδειας γεωμετρίας, μετασχηματίζεται, σύμφωνα με τους στρατιωτικούς, στη βάση μιας σύνθετης φρακταλικής γεωμετρίας».

Σύμφωνα με τα παραπάνω γίνεται κατανοητό γιατί όταν ο Weizman αναφέρεται στην καταστροφή που προκαλεί ο ισραηλινός στρατός στη Μπαλάτα και τη Ναμπλούς χρησιμοποιεί τον όρο «εννοιολογική καταστροφή». Σε αντίθεση με την υλική και την κοινωνική καταστροφή του αστικού ιστού του Σεράγεβο και της Τζενίν (και πολλών άλλων ακόμη) «τα σπίτια παρέμειναν άθικτα, ωστόσο τα μεταξύ τους (εννοιολογικά) όρια έγιναν δυσδιάκριτα και έσβησαν». **Πρόκειται για επανερμηνεία και όχι για αμιγή καταστροφή της πόλης.**

32 Επίσης, οι δημογράφοι, οι στατιστικοί, οι γεωγράφοι και οι αρχιτέκτονες έχουν κεντρική θέση στις προσπάθειες του Ισραήλ να εμβαθύνει τον έλεγχό του και στις τρεις διαστάσεις του χώρου των Κατεχόμενων Εδαφών. Οι αναλύσεις και οι οδηγίες τους συμβάλλουν στην προσάρτηση της παλαιστινιακής γης, στην κατασκευή τειχών και «ζωνών ασφαλείας» («buffer zones»), στη μαζική κατεδάφιση των σπιτιών, στην εθνοκάθαρση επιλεγμένων περιοχών, στην κατασκευή προσεκτικά τοποθετημένων εβραϊκών οικισμών και δρόμων πρόσβασης ή στον σφετερισμό νερού και εναέριου χώρου (Graham 2004b: 197).

iii. Βαγδάτη: Υποδομές ως πεδίο στρατιωτικής επέμβασης

Η διαχείριση ή η καταστροφή των καίριων στοιχείων υποδομής- δρόμοι, ενέργεια νερό και επικοινωνία- ανέκαθεν αποτελεί στρατιωτική πρακτική πολιορκίας ή ελέγχου μιας αστικής περιοχής, η οποία στοχεύει, σύμφωνα με τον Mike Davis «τόσο στην ανικανότητα της στρατιωτικής αντίστασης όσο και στην ψυχολογική εξάρτηση των αμάχων της πόλης» (Graham 2010: 271).³³ Οι θεωρητικοί των αστικών επιχειρήσεων αντιλαμβάνονται τις υποδομές ως το συνδετικό κρίκο του εδάφους και της κοινωνίας και τονίζουν πως με τις λειτουργίες τους ρυθμίζουν την μεταξύ τους επικοινωνία. Οι αστικές παροχές επομένως αντιμετωπίζονται σαν νοητό δίκτυ που ανάλογα με την ισορροπία των δυνάμεων πρέπει να προστατευθεί, να απομονωθεί ή και να καταστραφεί.³⁴

Για την ανάδυση των υποδομών ως πρωταρχικό στόχο του αστικού πολέμου ο Michael Ignatieff γράφει: «Σκοπός του μεταμοντέρνου πολέμου είναι να χτυπηθεί το **νευρικό σύστημα**- σημεία ελέγχου, ηλεκτρονικά δίκτυα- που κατευθύνουν την πολεμική μηχανή. Το να καταστρέψεις την αξιοπιστία και την ακρίβεια των στοιχείων πάνω στα οποία ο εχθρός βασίζει τις αποφάσεις του, έχει γίνει τόσο αποτελεσματικό όσο το να σκοτώνεις τους στρατιώτες του ή να κάνεις ερείπια τις πόλεις του» (Ignatieff 2001: 17).

Οι βομβαρδισμοί της Βαγδάτης κατά την εκστρατεία του αμερικανικού στρατού εναντίον του Ιράκ με την ονομασία «Καταιγίδα της Ερήμου» το 1991, στοχεύουν στην καταστροφή των αστικών υποδομών, η οποία σε συνδυασμό με την δωδεκάχρονη επιβολή κυρώσεων προς το ιρακινό κράτος, επιφέρει τραγικές συνέπειες στην υγεία και την ποιότητα ζωής του εγχώριου πληθυσμού.³⁵ Καταδεικνύοντας και πάλι το ρόλο των μηχανικών στο σχεδιασμό της καταστροφής των ποικίλων ροών μιας αστικής περιοχής με απώτερο στόχο τον απόλυτο έλεγχό της, ο Weizman αναφέρει ότι «οι βομβιστικές επιχειρήσεις βασίζονται στους αρχιτέκτονες και τους πολεοδόμους, για την υπόδειξη κτιρίων και σημείων υποδομής ως πιθανούς στόχους ούτως ώστε να αξιολογηθεί το αποτέλεσμα της εξάλειψής τους σε αστικό επίπεδο» (Weizman 2004: 39).

Πέρα, όμως, από την αποκοπή του αντιπάλου από ζωτικές πηγές κατά

33 Για παράδειγμα, «η καταστροφή του πετρελαιοχημικού συμπλέγματος στο Πάντσεβο στα περίχωρα του Βελιγραδίου κατά την εκστρατεία του Κοσόβου, εξέθεσε τόσο την περιοχή σε χλωριούχο βινύλιο, αμμωνία, υδράργυρο, νέφθα και διοξείδιο που οι έγκυες γυναίκες αναγκάστηκαν σε εκτρώσεις κι όλες οι ντόπιες συμβουλευθήκαν να αποφύγουν την εγκυμοσύνη για δύο χρόνια» (Mbembe 2003: 31).

34 «Δεν είναι μόνο ο τακτικός στρατός που μπορεί να βασιστεί στις αστικές παροχές, συχνά και οι απειλητικές δυνάμεις που καλύπτουν ανάγκες για νερό ηλεκτρισμό και καύσιμα από παροχές μέσα στις πόλεις. Η απομόνωση ή και η καταστροφή αυτών των παροχών συχνά είναι κομμάτι της στρατιωτικής επέμβασης» (FM3-06 σ. 2-20).

35 Ο Graham αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ακόμα και έγγραφα του αμερικανικού στρατού (USAF papers) αναγνωρίζουν ότι η καταστροφή της δημόσιας υγείας που προκλήθηκε από τις βομβιστικές επιθέσεις κατά της ηλεκτρικής υποδομής του Ιράκ σκότωσε τριάντα φορές περισσότερους πολίτες από όσους σκοτώθηκαν σε πραγματικές μάχες» (Graham 2010: 280).

Παρατίθεται, επίσης, δήλωση του Kenneth Rizer, όπου παραδέχεται ότι «τα συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης καταστράφηκαν, με αποτέλεσμα την εξάπλωση επιδημιών γαστρεντερίτιδας, χολέρας και τυφοειδούς, οδηγώντας σε περισσότερους από 100.000 θανάτους πολιτών και τον διπλασιασμό του ποσοστού της βρεφικής θνησιμότητας» (Graham 2010: 176).

τη διάρκεια μιας στρατιωτικής εκστρατείας, η παρέμβαση στις υποδομές και τα δίκτυα παροχών μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αποτρέψει τη συμμετοχή και την οργάνωση κοινωνικής εξέγερσης, όπως έγινε στην Αίγυπτο το 2011 με την απαγόρευση της πρόσβασης στο διαδίκτυο, αλλά και ως μέσο πολιτικού εκβιασμού, όπως οι τακτικές απειλές της Ρωσίας για διακοπή παροχής ενέργειας στις ευρωπαϊκές πόλεις.

Όπως επισημαίνει η κοινωνιολόγος Saskia Sassen «κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, η πόλη εισέρχεται στο θέατρο πολέμου όχι ως τόπος διεξαγωγής πολέμου, αλλά ως **τεχνολογία ενστάλαξης φόβου**: η πλήρης καταστροφή των πόλεων λειτουργεί ως μέσο τρομοκρατίας ολόκληρου του έθνους, με τη Δρέσδη και τη Χιροσίμα να αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις» (Sassen 2010: 38). Στη σημερινή πραγματικότητα του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος στο οποίο ανήκουν οι πόλεις και λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα της κοινής γνώμης του δυτικού κόσμου οι «ανώτερες δυνάμεις **αποφεύγουν την ολοκληρωτική ισοπέδωση μιας πόλης**, ακόμα και όταν έχουν τα όπλα για να το κάνουν» (Sassen 2010: 38). Είναι γεγονός ότι η εικόνα μιας κατεστραμμένης πόλης εγείρει το αίσθημα του φόβου και της ανασφάλειας στις δυτικές κοινωνίες σε μεγαλύτερο βαθμό από τον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως από θεραπεύσιμες ασθένειες.

Η στοχευμένη καταστροφή των υποδομών κατέχει, λοιπόν, εξέχουσα θέση στη λίστα των στρατιωτικών πρακτικών. Η χρήση των νέων τεχνολογιών και ιδιαίτερα των όπλων μεγάλης ακρίβειας συμβάλλει στην εφαρμογή της. Ωστόσο, ενέχει ορισμένους κινδύνους, οι οποίοι σχετίζονται κυρίως με τη **«διπλή χρήση» (πολιτική και στρατιωτική) των υποδομών**.³⁶ Τα στρατιωτικά επιτελεία καλούνται κάθε φορά να αξιολογήσουν τις επιθέσεις ανάλογα με τα οφέλη και τις απώλειες που αυτές θα επιφέρουν. Ακόμη και ο ίδιος Ignatieff παραδέχεται αναφερόμενος στους νατοϊκούς βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του πολέμου στο Κόσοβο: «Ο πόλεμος στο Κόσοβο έδειξε πάντως πως παρόμοιες εκστρατείες έχουν, τελικά, κάποιους κινδύνους [...] Οι σταθμοί της τηλεόρασης εκπέμπουν στρατιωτικά σήματα αλλά επίσης πληροφορίες για τον κόσμο [...] Δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα πως ένας πόλεμος εναντίον του νευρικού συστήματος ενός κράτους, και άρα μιας κοινωνίας, θα είναι περισσότερο πολιτισμένος από ότι ένας πόλεμος μεταξύ στρατευμάτων αμιγώς» (Ignatieff 2001: 18).

36 Οι Sylvia Federici και George Caffentzis επισημαίνουν ότι «Στην πραγματικότητα, πολλά προϊόντα και μέσα παραγωγής έχουν «διπλή χρήση», δηλαδή εξυπηρετούν ταυτόχρονα ειρηνικούς και πολεμικούς σκοπούς. Μπορούμε, ασφαλώς, να διακρίνουμε με ευκολία τη διαφορά μεταξύ μιας βόμβας διασποράς (πολεμική παραγωγή) και μιας μπάλας του τένις (ειρηνική παραγωγή), τί θα λέγαμε όμως για μια μπουλντόζα, έναν τόνο αμμωνίας, ένα εκατομμύριο ταμπλέτες Zoloft, ένα εργαστήριο συνθετικής βιολογίας, μια ερευνητική μονάδα нанοτεχνολογίας, ένα πυρηνικό εργοστάσιο; Υπάρχει ένα τεράστιο ποσοστό της σύγχρονης παραγωγής το οποίο δεν μπορεί να χωρέσει σε μια μόνο κατηγορία. Για την ακρίβεια, η σύγχυση ειρηνικών και πολεμικών χρήσεων χαρακτηρίζει όλο και περισσότερο τη σύγχρονη τεχνολογική ανάπτυξη (είναι χαρακτηριστική η αυξανόμενη δυσπιστία στον προοδευτικό χαρακτήρα της τεχνολογίας – ήδη από την καταστροφή της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι)» (Federici, Caffentzis 2015: 33).

iv. Ανοικοδόμηση ως θεραπεία- ανοικοδόμηση ως καταστροφή

Αν και το ζήτημα της ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων από πολέμους πόλεων είναι αρκετά πολύπλοκο και χρήζει ιδιαίτερης ανάλυσης αξίζει να αναφερθούν εδώ κάποιες πτυχές του.

Ο Sultan Barakat, διδάκτορας φιλοσοφίας στην Αρχιτεκτονική, αναφέρει ότι η «ανοικοδόμηση οφείλει να ειδωθεί ως το πρώτο βήμα μιας μακροχρόνιας διαδικασίας ανάρρωσης. Αν και γενικά νοείται ως η φυσική ανακατασκευή των κατεστραμμένων οικισμών, αυτή είναι στην πραγματικότητα μία μόνο πλευρά μιας ευρύτερης διαδικασίας αντιμετώπισης του πολέμου και των συνεπειών του. Η ανοικοδόμηση περιλαμβάνει οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική αναπροσαρμογή» (Barakat 1998: 12).

Ωστόσο, υποστηρίζει ότι συχνά το έργο της ανακατασκευής οικισμών κατεστραμμένων από πόλεμο θεωρείται εξ' ολοκλήρου ως μία ακολουθία από «βραχυπρόθεσμα έργα ταχείας επιδιόρθωσης», τα οποία εκτελούνται από τις κυβερνήσεις και επιβάλλονται από πάνω εξυπηρετώντας «κρυμμένες πολιτικές ατζέντες», με αποτέλεσμα η καταστροφή του πολέμου να ακολουθείται από την «καταστροφή της ανοικοδόμησης» (Barakat 1993: xi). Τονίζει ακόμη ότι ιδιαίτερα σε μεταπολεμικές κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από εθνική ή θρησκευτική πόλωση- όπως αυτή της Βηρυτού και του Σεράγεβο- και η μνήμη ενός παρατεταμένου πολέμου είναι ακόμη νωπή, το έργο της αποκατάστασης αποκτά μια σημαντική ηθική διάσταση (Barakat 1998: 13).

Η αμφισβήτηση που χαρακτηρίζει τις διαδικασίες ανοικοδόμησης οφείλεται, σύμφωνα με τον Graham, στο γεγονός ότι αυτές εξυπηρετούν πρωτίστως σε ορισμένες περιπτώσεις τα συμφέροντα των ντόπιων ή υπερεθνικών επιχειρήσεων που αναλαμβάνουν το έργο ή ακόμη και της διεθνούς τουριστικής βιομηχανίας (Graham 2004b: 331).

Το παράδειγμα της ανοικοδόμησης του κέντρου της Βηρυτού μετά από τον πολυετή εμφύλιο πόλεμο του Λιβάνου (1975- 1990) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της θέσης.

Το 1992 το κέντρο της Βηρυτού (BCD) θυμίζει νεκρή πόλη. Από το 1994 και έπειτα η περιοχή υπόκειται σε ένα ραγδαίο και μαζικό μετασχηματισμό. Μια εταιρία ακίνητων- η Solidere- ιδρύεται για να επιβλέπει και να εκτελεί ένα αρκετά βίαιο σχέδιο που περιλαμβάνει την κατεδάφιση και την ανακατασκευή του BCD, το οποίο έχει έκταση πάνω από 120 οικοδομικά τετράγωνα και περιλαμβάνει περίφημα αξιοθέατα, όπως η πλατεία των Μαρτύρων, το Grand Serail, το Κοινοβούλιο και την παλιά αγορά. Ιδιωτικές περιουσίες δόθηκαν στην εταιρία έναντι αποζημιώσεων³⁷ σε μια περίοδο που η οικονομία της χώρας είναι αρκετά υποβαθμισμένη και μεγάλη μερίδα του πληθυσμού στα όρια της φτώχειας (Farah 2004: 16).

Το γενικό χωροτακτικό σχέδιο (masterplan) το οποίο ξεκινά ο βρετανός

αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Angus Gavin είναι ένας ιδιόμορφος συνδυασμός επιμελούς αστικού σχεδιασμού και συντήρησης, που διακόπτεται από «επιδεικτικές εκρήξεις διάσημων αρχιτεκτόνων» (Wainwright 2015). Τα σύγχρονα οικοδομικά τετράγωνα αντικαθιστούν τα μερικώς κατεστραμμένα, τα οποία φαντάζουν τελείως ξένα από άποψη αισθητικής και αναλογιών σε σχέση με τα εναπομείναντα γειτονικά. Το αποτέλεσμα μοιάζει με ένα θεματικό πάρκο, το οποίο απευθύνεται αποκλειστικά σε τουρίστες έχοντας εκποτίσει τους ντόπιους και τις δραστηριότητές τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο σχεδιασμός των Souk (αραβική αγορά) της Βηρυτού από τους αρχιτέκτονες Rafael Moneo και Kevin Dash. Αυτό το συγκρότημα 300 εκατομμυρίων δολαρίων, κατασκευάζεται στην περιοχή που τα τελευταία 5.000 χρόνια βρίσκεται το πολυσύχναστο εμπορικό κέντρο της πόλης με τη μορφή ενός τεράστιου σύγχρονου εμπορικού κέντρου. Δεν έχει καμία σχέση με την πυκνότητα της αστικής ζωής των Souks της Τρίπολης, στο βόρειο τμήμα του Λιβάνου, ή οποιαδήποτε από την έντονη αισθητηριακή υπερφόρτωση των συνηθισμένων πολυσύχναστων αγορών του αραβικού κόσμου.

Εύλογα λοιπόν, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η αποκατάσταση της Βηρυτού θυμίζει τα δυτικά πρότυπα πολεοδομικής εξυγίανσης αστικών και περιφερειακών περιοχών. Σύμφωνα με το επιχείρημα του Neil Smith στο βιβλίο του, *Gentrification as a global strategy*, η στρατηγική του εξευγενισμού τώρα γενικεύεται: οι επιπτώσεις του είναι παγκόσμιες και συνδέεται εκ βάθρων με τα κυκλώματα της κυκλοφορίας του παγκόσμιου κεφαλαίου και του πολιτισμού (Smith 2002).

Beirut Terraces, Herzog & de Meuron

Πάνω: Beirut Souks New Department Store, Zaha Hadid Architects & Samir Khairallah & Partners

Κάτω: Beirut Souks, Rafael Moneo και Kevin Dash, εμπορικό κέντρο 100.000 τ.μ. στο κέντρο της πόλης

³⁷ Οι πρώην κάτοικοι και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων αποζημιώθηκαν με μετοχές της Solidere, αντί για μετρητά, οι οποίες είχαν πολύ μικρότερη αξία από εκείνη των περιουσιών. Οι ιδιοκτήτες είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν την ιδιοκτησία τους και να επιστρέψουν τις μετοχές, αλλά μόνο εάν είχαν επαρκείς πόρους για να αποκαταστήσουν τα κτίριά τους σύμφωνα με την αυστηρή διαταγή διατήρησης της Solidere - η οποία καθόριζε υψηλά πρότυπα, στα οποία οι περισσότεροι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν.

Θρυμματισμένη κατοχή

Πέρα από την καταστροφή των υποδομών, τα εργαλεία του πολεοδομικού σχεδιασμού χρησιμοποιούνται από το ισραηλινό κράτος ως μέσα επιβολής ενός συστήματος διακρίσεων στα κατεχόμενα παλαιστινιακά εδάφη.

Εκατοντάδες ισραηλινοί οικισμοί αναπτύσσονται σε λόφους, καθώς το υπρυψωμένο έδαφος επιτρέπει αποτελεσματικότερη πανοπτική θέαση, έλεγχο αλλά και αυτοπροστασία. Η τοποθέτηση τους ακολουθεί τη λογική των «σφηνών» αποσκοπώντας στον καλύτερο έλεγχο του πληθυσμού αλλά και τον αποκλεισμό της επικοινωνίας μεταξύ των παλαιστινιακών αστικών κέντρων. Ο Weizman γράφει χαρακτηριστικά: «Οι οικισμοί είναι περιφραγμένοι για αυτοπροστασία, ενώ οι παλαιστινιακές πόλεις περικλείονται για να αποτραπεί η διάχυση της “απειλής”».

Ένα οδικό δίκτυο το οποίο εξυπηρετεί τις ανάγκες των οικισμών και διαπερνά τις παλαιστινιακές γειτονιές δημιουργεί επιπλέον χωρικούς αποκλεισμούς. Τα υπόλοιπα εδάφη της Δυτικής Όχθης και της Λωρίδας της Γάζας, που φιλοξενούν περίπου 5,1 εκατομμύρια Παλαιστίνιους, παραμένουν υπό ισραηλινό στρατιωτικό έλεγχο. Οι κατεχόμενες επικράτειες είναι διαιρεμένες σε πολύπλοκα δίκτυα εσωτερικών συνόρων και ποικίλα απομονωμένα κελιά (Mbembé 2003: 30). Η κινητικότητα εντός τους χρειάζεται επίσημη άδεια. Η καθημερινή ζωή στρατιωτικοποιείται.

Πρόκειται για αυτό που οι Graham και Marvin αποκαλούν «θρυμματισμένη κατοχή», (Graham, Marvin 2001) μεταξύ των γραμμών της θρυμματισμένης πολεοδομίας, χαρακτηριστικό της ύστερης νεωτερικότητας (προαστιακοί θύλακες ή περιφραγμένες κοινότητες). Η θρυμματισμένη πολεοδομία καθώς και η καταστροφή των υποδομών σε συνδυασμό με τα οπτικά εναέρια συστήματα προηγμένης τεχνολογίας για την αστυνόμευση και την ακρίβεια στη δολοφονία συνθέτουν ένα καθεστώς πολιορκίας και διαχωρισμού.

BORDER
CHECKPOINT

SETTLER
HIGHWAY

PALESTINIAN
CITY

3.2 Μεταφράσεις και επιδράσεις του πολέμου στις δυτικές μητροπόλεις

Πόλεμος σε δύο μέτωπα

Σύμφωνα με την Sassen, «Η αναζήτηση εθνικής ασφάλειας είναι σήμερα πηγή αστικής ανασφάλειας» αφού όπως εξηγεί, πέραν των αστικών θεάτρων πολέμου που δημιουργεί ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας»- με τις ιρακινές πόλεις να συνιστούν τα πιο χαρακτηριστικά εξ αυτών- πραγματοποιούνται επιθέσεις σε αστικές περιοχές, οι οποίες δε σχετίζονταν καν με τα θέατρα αυτά (επιθέσεις στον υπόγειο σιδηρόδρομο της Μαδρίτης το 2004, στο δίκτυο μαζικής μεταφοράς του Λονδίνου το 2005, επιθέσεις στο Παρίσι τον Ιανουάριο και το Νοέμβριο του 2015 και άλλες) (Sassen 2010: 34). **Το πεδίο του πολέμου- άρα και η στρατιωτική ενασχόληση- διευρύνεται πέρα από το αυστηρό πεδίο των εμπόλεμων ζωνών αφού η «ασύμμετρη απειλή» αποτελεί πλέον την εξέχουσα πηγή ανασφάλειας για τις πόλεις της Δύσης.**

Παρατηρείται λοιπόν, αρκετά παρεμφερής αντιμετώπιση του εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού σε σημείο που ο διαχωρισμός αυτός ανανοηματοδοτείται ριζικά. Ο Graham αναφέρει σχετικά «Η **σύζευξη ανάμεσα σε στρατιωτικές και πολιτειακές εφαρμογές** προηγμένης τεχνολογίας –ανάμεσα στην επιτήρηση και τον έλεγχο της καθημερινότητας στις πόλεις της Δύσης και την επιδίωξη επιθετικών αποικιακών πολέμων, καθώς και πολέμων για την αναζήτηση πρώτων υλών– βρίσκεται στο επίκεντρο μιας πολύ πιο ευρείας σειράς τάσεων, που χαρακτηρίζουν την **νέα στρατιωτική πολεοδομία**». Παρόλο που οι επιπτώσεις στο δυτικό αστικό περιβάλλον διαφέρουν πολύ από αυτές σε μία εμπόλεμη ζώνη, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι οι **υψηλής τεχνολογίας πράξεις βίας στηρίζονται σε μια σειρά από κοινές ιδέες** (Graham 2010: xiii).

Η περαιτέρω κατανόηση αυτής της σύζευξης, επιτυγχάνεται μέσω ενός φαινομένου που ο Φουκώ ονομάζει «**μπούμερανγκ**». Πρόκειται για κάποια «αναδραστικά» αποτελέσματα που έχουν οι χρόνιες στρατιωτικές εμπειρίες και πρακτικές των αποικιών, στην εντατικοποίηση των μέτρων ασφαλείας της αστικής ζωής στη Δύση. Συγκεκριμένα ο Φουκώ αναφέρει:

«Δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι ο αποικισμός, με τις τεχνικές και το πολιτικό και νομικό του οπλοστάσιο, μεταφέρει βεβαίως τα ευρωπαϊκά πρότυπα σε άλλες ηπείρους· έχει, όμως, επίσης πολυάριθμα αναδραστικά αποτελέσματα στους μηχανισμούς, τα συστήματα, τους θεσμούς και τις τεχνικές εξουσίας της Δύσης. Πολλά αποικιακά πρότυπα επανεισάγονται και διαμέσου αυτών η Δύση προβαίνει σε έναν ίδιο αποικισμό, κατά κάποιον τρόπο, σε μια εσωτερική αποικιοκρατία» (Foucault 2002: 132).

Πέρα από τις στρατηγικές πολεοδομικής ανάπτυξης και εκμοντερνισμού των αναδυόμενων βιομηχανικών μητροπόλεων που περιλαμβάνουν τη λογική της κατεδάφισης ολόκληρων γειτονιών (Παρίσι, Haussmann), παραδείγματα φουκωϊκού μπούμερανγκ μπορούμε να διακρίνουμε και σήμερα. Παραδείγματος χάριν, ισραηλινά drones σχεδιασμένα να στοχοποιήσουν Παλαιστίνιους, χρησιμοποιούνται συστηματικά από τις αστυνομικές δυνάμεις στην Βόρεια Αμερική,

την Ευρώπη και την Ανατολική Ασία. Ιδιωτικοί φορείς των αμερικανικών φυλακών υψίστης ασφαλείας είναι έντονα αναμειγνύμενοι στη λειτουργία του παγκόσμιου αρχιπελάγους που οργανώνει τη φυλάκιση και τα βασανιστήρια, που βρίσκονται σε έξαρση, από τη στιγμή που ξεκίνησε ο «πόλεμος ενάντια στην τρομοκρατία». Ιδιωτικές στρατιωτικές εταιρίες μονοπωλούν τις συμβάσεις ανοικοδόμησης τόσο στο Ιράκ όσο και στη Νέα Ορλεάνη. Επίσης, η κατασκευή «ζωνών ασφαλείας» γύρω από οικονομικούς πυρήνες στρατηγικής σημασίας και κυβερνητικές ζώνες του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης αποτελούν απευθείας εισαγωγή των τεχνικών που χρησιμοποιούνται στις υπερπόντιες βάσεις και τις Πράσινες Ζώνες (Graham 2010: xviii).

Η στρατιωτικοποίηση των δυτικών μητροπόλεων

Έχοντας κατανοήσει την αμοιβαιότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τα στρατιωτικά επιτελεία τις πόλεις «ανεξάρτητα από το σε ποια πλευρά βρίσκονται- σύμμαχοι ή εχθροί», εξετάζονται οι διαδικασίες με τις οποίες οι νέες στρατιωτικές ιδεολογίες μόνιμου και απεριόριστου πολέμου εντείνουν ριζικά τη **στρατιωτικοποίηση της αστικής ζωής** στις δυτικές μητροπόλεις.

Όπως υποστηρίζει ο Giorgio Agamben, «η επιταγή της **ασφάλειας** που είναι το σλόγκαν των δυτικών κυβερνήσεων, είναι ένας όρος που προέρχεται από την έννοια **κατάσταση εξαίρεσης**: η ασφάλεια είναι η «δημόσια σωτηρία» (Agamben 2012).³⁸ Σκόπιμα ασαφής και γενικός σαν όρος, καταφέρνει να παρεισδύει σε όλες τις πλευρές της νομοθετικής πολιτικής και της κοινωνικής ζωής.³⁹ Το πανίσχυρο μέχρι πρότινος ιδεολόγημα της μόνιμης «δημοκρατικής εγρήγορσης» υποχωρεί μπροστά στο φетиχισμό της «ασφάλειας» (Τσουκαλάς 2004: 51).

Το νέο στρατιωτικό δόγμα της ασφάλειας που επιβάλλει ο «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», δημιουργεί **πολλούς και πολύπλοκους δεσμούς** μεταξύ των σύγχρονων πόλεων, του σύγχρονου πολέμου και των πολιτικών ασφαλείας. Αυτοί ακριβώς οι δεσμοί είναι που ανοίγουν τον δρόμο για την ανάδυση του έντονου πλέον στρατιωτικοποιημένου χώρου των σημερινών πόλεων. Σύμφωνα με τον καθηγητή αστικού σχεδιασμού Peter Marcuse, τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου σηματοδοτούν την «**εντατικοποίηση των τάσεων και των πολιτικών που προϋπήρχαν**» σε ότι αφορά τη στρατιωτικοποίηση του αστικού χώρου, μια διαδικασία η οποία βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη. Στην ουσία δεν είναι το τρομοκρατικό

³⁸ Η βασική λογική διακυβέρνησης, σύμφωνα με τον Agamben είναι η εξής: «θα αφήσουμε να συμβούν καταστροφές, αναταραχές, ή και θα βοηθήσουμε να συμβούν, επειδή αυτό θα μας επιτρέψει να παρέμβουμε και να τις διακυβερνήσουμε προς την ορθή κατεύθυνση. Για παράδειγμα, η αμερικανική πολιτική εδώ και είκοσι χρόνια είναι σαφώς αυτή: ποτέ δεν εμποδίζει την εμφάνιση της αταξίας, της καταστροφής, αντίθετα τις βοηθά να παραχθούν σε ορισμένες περιοχές, αλλά μετά επωφελείται προκειμένου να τις κατευθύνει σε μια κατεύθυνση “ασφαλή”» (Agamben 2012).

³⁹ Ιδιαίτερα σημαντική στη διαμόρφωση του δόγματος της ασφάλειας αποτελεί η συμβολή της παρανομοποίησης των μεταναστών. «Το ζήτημα της μετανάστευσης, τα σύνορα και η ένταξη των μεταναστών χαρακτηρίστηκαν ως “απειλές” ή ανασφάλειες για την ΕΕ και τα κράτη μέλη της. Οι αλλαγές στην ευρωπαϊκή νομοθεσία, που συμβαίνουν από τις αρχές τις δεκαετίας του ‘90, ανοίγουν το δρόμο και επικυρώνουν το μόνιμο καθεστώς παρανομίας, ελέγχου και καταστολής, στο οποίο καταδικάζονται οι μετανάστες. Παραμερίζοντας οποιαδήποτε αναφορά στο αποικιοκρατικό παρελθόν και στις στρατιωτικές επεμβάσεις των δυτικών κρατών σε χώρες της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, οι πολιτικές πρακτικές αυτές, που καταπατούν στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα, “νομιμοποιούνται” στο όνομα της ασφάλειας των πολιτών» (Guild κ.ά. 2008: 2).

Φαινόμενο «μπούμερανγκ»: διαφήμιση για υπέρυθρους αισθητήρες ελικοπτέρου συμβολίζει την ασάφεια ανάμεσα στην επιτήρηση και τον έλεγχο πληθυσμών στις εμπόλεμες ζώνες στο εξωτερικό (Βαγδάτη) και σε «αστικές επιχειρήσεις» καταστολής «χαμηλής έντασης συγκρούσεων» στο εσωτερικό (Μπατόν Ρουζ).

“Glocal”: υπερεθνικά οπτικοακουστικά δίκτυα που συνδέουν τις μητροπόλεις της Ευρώπης, της ανατολικής ακτής της Αμερικής και της Αφρικής

χτύπημα, αλλά όλα τα μέτρα που λαμβάνονται στο όνομα της «αντιτρομοκρατίας» αυτά που έχουν τις μεγαλύτερες επιπτώσεις για τις πόλεις και τη ζωή σε αυτές (Graham 2004b: 263).

Ο Marcuse συνοψίζει, έτσι, μια σειρά από τάσεις που νομιμοποιούνται στο όνομα του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας» και τη διαφύλαξη της «ασφάλειας» των δυτικών κοινωνιών.

Πρώτο, η «συγκεντροποιημένη αποκέντρωση» των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, κυρίως σε απομακρυσμένες περιοχές εντός των μητροπολιτικών πολεοδομικών συγκροτημάτων. Δεύτερο, η οχύρωση των μεγάλων κέντρων των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, με ενσωμάτωση όλο και περισσότερων καθημερινών λειτουργιών μέσα σε περικλειστούς και προστατευμένους χώρους μεγάλων εγκαταστάσεων. Τρίτο, η τάση προς αποκλεισμό τομέων της πόλης, χωρίζοντας τον ένα από τον άλλο, πράγμα πιο εμφανές στις «ευαίσθητες περιοχές», δηλαδή τα επιχειρηματικά και πολιτικά κέντρα, με περιορισμούς στις κανονικές χρήσεις των δημόσιων χώρων.

Οι χρηματιστηριακές περιπέτειες των πολυεθνικών και οι ταχύτερες εναλλαγές του κεφαλαίου στεγάζονται και χωροθετούνται σε νέου τύπου κτιριολογικές κατηγορίες. Εφήμερες, απρόσωπες υποδομές σε επιλεγμένα στρατηγικά κομβικά σημεία, ξαναμοιράζουν τις προσωρινές διάσπαρτες κεντρικότητες ανά τον κόσμο. Αστικές διαδικασίες μακράς διάρκειας παραχωρούν τη θέση τους στις νέες συγκυριακές επιταγές της αγοράς. Νέοι θύλακες εξυπηρέτησης μιας μετακινούμενης elite (αεροδρόμια, ξενοδοχεία, κτλ.) αποσύρουν τους ισχυρούς σε προστατευόμενα κελύφη. Μια νέα οικονομική αποικιοποίηση αναδιατάσσει την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των πόλεων μέσα από ορατούς και αόρατους αποκλεισμούς και γκετοποιήσεις. Το διευρυμένο χωρικό χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών παρακολουθεί το αντίστοιχο τεχνικό και τεχνοεπιστημονικό (Χατζησάββα 2000: 4).

Τα αεροδρόμια, οι τράπεζες, οι εμπορευματικές ζώνες, τα εμπορικά και αθλητικά κέντρα, τα gated communities⁴⁰, τα πανεπιστήμια, τα ερευνητικά κέντρα, τα

40 Περιφραγμένη κοινότητα ονομάζεται ένας τύπος οικιστικού συνόλου, κατά κανόνα ιδιωτικών κατοικιών, στον οποίο η πρόσβαση είναι περιορισμένη. Οι περιφράξεις είναι συχνά ιδιαίτερα εμφανείς, προσομοιάζουν με φρούριο και η είσοδος στην κοινότητα γίνεται μόνο από συγκεκριμένα σημεία, τα οποία ελέγχονται. Επίσης, συνήθως περιφρουρούνται από ιδιωτική αστυνομία. Οι κοινότητες αυτές άνθισαν από την δεκαετία του '80 και μετά και συνδυάστηκαν με την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού, την όξυνση των ταξικών αντιθέσεων

νοσοκομεία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης εμφανίζονται σαν ελεγχόμενες ζώνες τοπικής και παγκόσμιας διασύνδεσης, ενώ ταυτόχρονα κατασκευάζονται τοίχοι και συστήματα παρακολούθησης που φιλτράρουν έντονα τις σχέσεις με τον τοπικό αστικό ιστό. Έτσι, οι πόλεις κατακερματίζονται σε «γιγαντιαίες κυψελωτές συστάδες» που αποτελούνται από προσαρμοσμένους και προσεκτικά προστατευμένους χώρους εταιρικής κατανάλωσης, έρευνας, ανταλλαγής, οικιακής χρήσης, ακόμη και χώρους υγειονομικής περίθαλψης. Τείνουν να γυρίζουν τις πλάτες τους στα παραδοσιακά μέτωπα του δρόμου και στον ευρύτερο δημόσιο αστικό ιστό, φιλτράροντας προσεκτικά αυτούς τους «ανεπιθύμητους» χρήστες που θεωρούνται ότι δεν δικαιούνται πρόσβαση στην εργασία, το παιχνίδι, τον ελεύθερο χρόνο, τη διαμονή ή το ταξίδι (Graham, Marvin 2001: 4).⁴¹

Μια «ιδιότυπη κοινωνιολογία» αναπτύσσεται στις πόλεις αυτές. Κατοικούνται, αφενός, από την

και την επακόλουθη «ανάγκη» των προνομιούχων τάξεων για ασφάλεια και προστασία. Ενώ, αρχικά, ήταν αποκλειστικό “πρόνομιο” των πλουσίων, σταδιακά έγιναν κτήμα και των μεσαίων κοινωνικών τάξεων. Το φαινόμενο πρωτοπαρουσιάστηκε στις Η.Π.Α., αλλά πήρε γρήγορα παγκόσμιες διαστάσεις και είναι πλέον από τα δομικά στοιχεία των σύγχρονων καπιταλιστικών μητροπόλεων, ιδίως στις χώρες με έντονες ταξικές αντιθέσεις. Πρόκειται για περικλειστούς αστικούς θύλακες που δημιουργούνται κυρίως σε μητροπόλεις με έντονη κοινωνική ανισότητα με στόχο να προστατέψουν τις κυρίαρχες τάξεις από το «επικίνδυνο» αστικό τοπίο που τις περιβάλλει.

41 Ο Manuel Castells ορίζει τις συγκρούσεις αυτές ως αντιπαράθεση ανάμεσα στο «χώρο των ρών» -χωρική κατηγορία που χαρακτηρίζει την «άνοδο της κοινωνίας των δικτύων»- και στο «χώρο των τόπων»- έννοια που χαρακτηρίζει τις ευρωπαϊκές πόλεις. Ως συνέπεια της επανάστασης της τεχνολογίας της πληροφορίας και της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού, ο «χώρος των ρών» κυριαρχεί στο «χώρο των τόπων». Στην ουσία πρόκειται για μια αυξανόμενη πόλωση ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς κόσμους. Ο πρώτος, αυτός του «άνω διαζώματος», είναι συνδεδεμένος με ένα παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνιών, πληροφορίας και λειτουργιών παραγωγής εμπορεύματος και χρήματος, αναφέρεται σε αυτό και δρα ανεξάρτητα από την τοποθεσία που βρίσκεται. Αντίθετα, οι άνθρωποι του «κάτω διαζώματος» είναι εκείνοι που ζουν την πόλη την οποία κατοικούν, μέσα σε αυτήν την πόλη «ξεκινά, διεξάγεται και ενίοτε κερδίζεται ο αγώνας για την επιβίωση» (Bauman 2009: 129). Αν και το σχήμα που παρουσιάζεται εδώ είναι ιδανικό και δύσκολα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει την πολύπλοκη πραγματικότητα της αστικής ζωής, ωστόσο δεν είναι λίγα τα παραδείγματα πόλεων όπου τα χωρικά αποτώματα των δύο αυτών «βιόκοσμων» εγγράφονται στον ίδιο αστικό ιστό. Περιφραγμένες κοινότητες με φρουρούς στις εισόδους και συστήματα ασφαλείας προηγμένης τεχνολογίας είναι τοποθετημένες πλάι σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, τα λεγόμενα αστικά γκέτο.

Γραμμές ηλεκτρικής ενέργειας κοντά στο Ντέρμπαν της Νότιας Αφρικής, οι οποίες διατρέχουν την πόλη. Ουμλάζι χωρίς να εξυπηρετούν το ντόπιο πληθυσμό.

Εμπορικό κέντρο Fashion Island, Λος Άντζελες

Περιφραγμένη κοινότητα δίπλα σε παραγκούπολη στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας

εξειδικευμένη, κοσμοπολίτικη, υπερ- κινητική και υψηλά αμειβόμενη τάξη των διαχειριστών της παγκόσμιας οικονομίας, και, αφετέρου, από την ανειδίκευτη, χαμηλά αμειβόμενη και συνήθως, μειονεκτικής προέλευσης, τάξη των ανθρώπων που εργάζονται για την εξυπηρέτηση των προηγούμενων. Οι παγκόσμιες πόλεις είναι «διττές πόλεις». Ταυτόχρονα, στις παρυφές των γεωγραφικών πυρήνων της παγκόσμιας οικονομίας, δίπλα στα κεντρικά γραφεία με την αστραφτερή αρχιτεκτονική, παλιές γειτονιές «μετασχηματίζονται», σφιχτοί κοινωνικοί δεσμοί, σχέσεις και ταυτότητες διαλύονται για να δημιουργήσουν χώρο, να παρέχουν εξυπηρέτησεις, στέγη και διασκέδαση στους κοσμοπολίτες διαχειριστές του χρηματιστηριακού κεφαλαίου (Αθανασίου 2000: 10).

Στον αντίποδα του πλέγματος που σχηματίζουν οι «προστατευμένοι» χώροι διαφύλαξης των καπιταλιστικών ροών, βρίσκονται οι χώροι εγκλεισμού που πολλαπλασιάζονται στον αστικό ιστό των δυτικών μητροπόλεων. Νεοφιλελεύθερες πολιτικές οδηγούν σε φτωχοποίηση και αποκλεισμό ολόκληρων πληθυσμών, η διαχείριση των οποίων γίνεται όλο και περισσότερο μέσω της καταστολής, του εκφοβισμού και της ποινικοποίησής τους.

Πρόκειται για αυτό που οι γεωγράφοι Graham και Marvin ονομάζουν «**splintering urbanism**» (**αστικός θρυμματισμός**) αναφερόμενοι στους τρόπους με τους οποίους οι υποδομές, συμπεριλαμβανομένων των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, μπορούν να κατακερματίζουν την εμπειρία της πόλης. Θεωρητικοί της πολεοδομίας και φιλόσοφοι πλέον αναρωτιούνται κατά πόσο η πόλη, ως ένας κομβικός τόπος αμφισβήτησης και συλλογικής κινητοποίησης στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών, αντικαθίσταται από σύνθετες γεωγραφίες απαρτιζόμενες από ποικίλα **συστήματα θυλάκων και στρατοπέδων**, τα οποία είναι ενωμένα μεταξύ τους και αποκομμένα από τον αστικό χώρο που τα περικλείει, πίσω από τείχη και συστήματα ελέγχου πρόσβασης.

Επιστρέφοντας στις τάξεις του Marcuse, ως τέταρτο σημείο αναφέρονται οι αυξημένες δημόσιες επενδύσεις σε μηχανισμούς ασφάλειας, επιτήρησης και ελέγχου, ταυτόχρονα με τη μείωση του δημόσιου τομέα στις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας. Ως πέμπτο σημείο, επισημαίνεται ο «αποσχεδιασμός», η μεταφορά τομέων δραστηριότητας του κράτους σε ιδιωτικά χέρια και στη δημόσια σφαίρα η μετάβαση από τους παραδοσιακούς τομείς δράσης του σχεδιασμού σε μια προτεραιότητα προς την αστυνόμευση και την ασφάλεια. Έκτο σημείο αποτελεί η δυσανάλογη ανάπτυξη των βιομηχανιών που προσφέρουν ασφάλεια για τις καθημερινές δραστηριότητες.⁴² Τέλος, αναγνωρίζεται μια σμίκρυνση των ορίων της δημόσιας συζήτησης, των δικαιωμάτων των μεταναστών και των πολιτικών ελευθεριών γενικά (Graham 2004b: 275).

Ο Graham αναφέρει ότι, έχει αρχίσει να διαμορφώνεται μια ζώνη αδιακρίσιας ανάμεσα στην «**υψηλής έντασης αστυνόμευση**» (**high intensity policing**) και τον «**χαμηλής έντασης πόλεμο**» (**low intensity warfare**) (Graham

42 Ο Graham αναφέρει χαρακτηριστικά: «Παρόλη την ασάφεια και το τεράστιο εύρος που περιλαμβάνουν, τα ιδεολογήματα για την ασφάλεια μολύνουν πρακτικά όλες τις πλευρές της δημόσιας πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Με αυτόν τον τρόπο, τα αναπτυσσόμενα συμπλέγματα ασφάλειας-βιομηχανίας δουλεύουν από κοινού στην ιδιαίτερα επικερδή πρόκληση της διαρκούς στοχοποίησης καθημερινών δραστηριοτήτων, χώρων και συμπεριφορών στην πόλη, καθώς και στα δίκτυα που συνδέουν τον πολεοδομικό ιστό. Εν μέσω παγκόσμιας οικονομικής κατάρρευσης, οι αγορές για υπηρεσίες και τεχνολογίες ασφάλειας αναπτύσσονται με πρωτοφανείς ρυθμούς» (Graham 2010: xxii).

2010: 96). Τα αναδυόμενα στρατιωτικά δόγματα εργάζονται θολώνοντας τα όρια μεταξύ πολέμου και ειρήνης, του στρατιωτικού και του πολιτικού, του τοπικού και του διεθνούς, του «εσωτερικού» και του «εξωτερικού» των κρατών (Graham 2012: 137). Οι ταραχές του Λος Άντζελες το '92, οι διάφορες προσπάθειες να «προστατευτούν» οι αστικοί πυρήνες για μεγάλα αθλητικά γεγονότα ή πολιτικές συνόδους, η στρατιωτικοποιημένη ανταπόκριση στον τυφώνα Κατρίνα στη Νέα Ορλεάνη το 2005, και οι προκλήσεις της «εσωτερικής ασφάλειας» στις αμερικάνικες πόλεις, συγχέονται, ώστε να γίνουν αντιληπτές ως «αστικές» ή «χαμηλής έντασης» επιχειρήσεις ή στιγμές του «μη κανονικού» πολέμου, ταυτόχρονα με επεισόδια του αντι-αντάρτικου πολέμου που λαμβάνει χώρα στους δρόμους της Βαγδάτης (Graham 2010: 137).⁴³

Οι «περίπλοκες γεωγραφικές περιοχές» (Graham 2010: xxi) αποτελούμενες από διάφορα συστήματα θυλάκων και στρατοπέδων που αποσχίζονται από το ευρύτερο αστικό περιβάλλον δημιουργούν **επιμέρους «φρούρια» μέσα στην επικράτειά της**. Καινοτόμα αστικά προϊόντα, που διαφημίζονται με περηφάνια και αντιγράφονται ευρέως, είναι «οι απαγορευτικοί χώροι», «σχεδιασμένοι να σταματούν, να απωθούν και να ελέγχουν τους επιδοξους χρήστες». Ο ρητός σκοπός των «απαγορευτικών χώρων» είναι να διαιρούν, να διαχωρίζουν και να περικλείουν-όχι να χτίζουν γέφυρες, εύκολα περάσματα και σημεία συνάντησης, να διευκολύνουν την επικοινωνία και γενικότερα να φέρνουν τους κατοίκους της πόλης μαζί (Bauman 2008: 133).

«Εκεί που, άλλοτε, η τοπική αυτοκρατορία στηριζόταν στις πόλεις, η συνολική αυτοκρατορία επινοεί για λογαριασμό της ένα μονοπώλιο, ή, ακριβέστερα, μια έκκεντρη megάπολη...»

«Το νέο οχυρό είναι το πέρασμα από το ένα σημείο στο άλλο»

Virilio P.

Στην προσπάθεια διαφύλαξης των καπιταλιστικών ροών αναπτύσσεται ένα ολόκληρο πλέγμα τέτοιων **ζωνών εξαίρεσης**, οχυρωμένων αρχιτεκτονικά και ηλεκτρονικά, μέσω των πιο προηγμένων τεχνολογιών επιτήρησης και ελέγχου. Το πλέγμα αυτό αναπτύσσεται σε όλες τις κλίμακες, από αυτήν της πόλης, του κράτους ως και του πλανήτη.

43 Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η μονιμότητα της παρουσίας του στρατού στους δρόμους του Παρισιού από τις βομβιστικές επιθέσεις του 2015 μέχρι και σήμερα.

Επετειακή εκδήλωση της εκατονταετηρίδας από το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, Παρίσι, 2018

Πάνω: Ζώνη αποκλεισμού γύρω από την Αμερικάνικη Πρεσβεία στην Αθήνα
Κάτω: Διεύθυνση Αλλοδαπών Αττικής, στην οδό Πέτρου Ράλλη, Αθήνα

Συστήματα ελέγχου πρόσβασης για πεζούς και οχήματα σε γήπεδα της Αγγλίας το 2018. Η τοποθέτηση τους εντάσσεται σε «αντιτρομοκρατικά» μέτρα που λαμβάνονται μετά τις επιθέσεις σε δυτικές μητροπόλεις

Συμπεράσματα

Εξετάζοντας το φαινόμενο της αστικής καταστροφής μέσα από παραδείγματα πόλεων-πεδίων πολέμου, αναδύεται η πολυπλοκότητα των ζητημάτων με τα οποία έρχονται αντιμέτωπα τα στρατιωτικά επιτελεία σε σύγχρονες επεμβάσεις. Οι παράμετροι του αστικού χώρου και του κοινωνικού ιστού που περιλαμβάνει, καθώς και οι συσχετισμοί δυνάμεων των εμπλεκόμενων μερών, καθορίζουν σημαντικά τον χαρακτήρα της εκάστοτε επέμβασης.

Με τον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» και την ασυμμετροποίηση του Εχθρού, γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτες οι συνθήκες πολέμου με τις μη-πολεμικές συνθήκες. Η διεύρυνση της επιταγής για δημόσια ασφάλεια εντείνει την **διάχυση των στρατιωτικών τεχνολογιών** ελέγχου, επιτήρησης, επικοινωνιών, προσομοίωσης και στόχευσης στα πεδία της καθημερινότητας των δυτικών μητροπόλεων. Οι πόλεις στο «εσωτερικό» και το «εξωτερικό» εκλαμβάνονται ταυτόχρονα ως μελλοντικοί χώροι μάχης.

Διαμαρτυρία μεταναστών από τη Κεντρική Αμερική στο τείχος μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Μεξικού στην περιοχή Σαν Ντιέγκο, Τιχουάνα, Απρίλης, 2018

4.0 Επίλογος

Οι πόλεις αποτελούν το χωρικό αποτύπωμα της συλλογικής ζωής και δημιουργίας. Οι πόλεμοι είναι η συνειδητή άσκηση συλλογικής βίας και η συντριβή της πολυμορφίας της ζωής στους ανθρώπινους τόπους. Στην σύγχρονη πραγματικότητα ο ασύμμετρος πόλεμος - που ονομάζεται επίσης και «πόλεμος χαμηλής έντασης», «δικτυακός πόλεμος», «διαρκής πόλεμος» ή «πόλεμος τέταρτης γενιάς»- καθιστά τα καθημερινά μέρη και χώρους της πόλης ως «πεδία σύγκρουσης» τόσο στο εσωτερικό των δυτικών κρατών όσο και στο εξωτερικό. Από τα χαρακώματα και τους χάρτες απεικόνισης, οι σύγχρονοι θεωρητικοί του πολέμου μετατοπίζουν, έτσι, το ενδιαφέρον τους στην πολεοδομία και την αρχιτεκτονική.

Εδώ δεν εξετάζεται μόνο η τυπολογική και υλική διάσταση της πόλης, αλλά και η σχέση ανάμεσα στον κοινωνικό ιστό και την κατασκευασμένη δομή, η κουλτούρα του πληθυσμού και ο τρόπος οργάνωσης της καθημερινότητάς του στο αστικό τοπίο (Weizman, Misselwitz 2004: 53). Στην τριάδα έδαφος- υποδομές-κοινωνία πρωταρχικό ρόλο παίζει το ανθρώπινο πεδίο και η διαχείρισή του. Ο Weizman εξετάζοντας τις μεθόδους με τις οποίες οι στρατιωτικοί αντιμετωπίζουν μια πόλη τις παρομοιάζει με εκείνες ενός πολεοδόμου: «τα μέλη του στρατιωτικού μηχανισμού επιζητούν να μάθουν τους τρόπους με τους οποίους λειτουργούν οι πόλεις έτσι ώστε να καταφέρουν να τις ελέγξουν με τη διαχείριση των ποικίλων συστατικών τους στοιχείων». Κατά μία έννοια, λοιπόν, η πόλη παύει να αποτελεί απλά το φόντο των σύγχρονων πολέμων αλλά μετατρέπεται η ίδια σε «καθαυτό μηχανισμό του πολέμου».

Την ίδια στιγμή ωστόσο, που τα στρατιωτικά επιτελεία εμπλουτίζουν τη γλώσσα που επικοινωνούν με το κοινό με έννοιες από τη θεωρία προβάλλοντας έτσι έναν «εκλεπτυσμένο» στρατό, η γλώσσα της Πολεοδομίας και του Αστικού σχεδιασμού εμποτίζεται όλο και πιο συχνά από πολεμικούς και στρατιωτικούς όρους και παρομοιώσεις. Η διαδικασία εκπόνησης μιας μελέτης αστικής κλίμακας, για παράδειγμα, ακολουθεί πλέον ορολογία σχετική με «στρατηγικές» ή «τακτικές» παρεμβάσεις που οργανώνουν μεθοδικά χωρικό πλαίσιο και χρονική δυναμική παρά αστικές μορφές. Ευρέως διαδεδομένη είναι, επίσης, η χρήση πολεμικών εννοιών ως κυρίαρχων μεταφορών για την περιγραφή της ρευστής και συνεχούς συνθήκης της αστικής ζωής. Η μετατροπή του κέντρου μιας μητρόπολης σε «πεδίο μάχης», η «υγειονομική βόμβα» με την οποία παρομοιάζονται οι μετανάστες, ο

«πόλεμος ενάντια στα ναρκωτικά, τον φόβο, την ανασφάλεια» είναι μόνο κάποιες από αυτές.

Η διάχυση του μιλιταριστικού λόγου μαζί με τη νομιμοποίηση των έκτακτων μέτρων στο όνομα του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας» που ακολούθησαν τα τρομοκρατικά χτυπήματα στην καρδιά των καπιταλιστικών κέντρων συμβάλλουν στη διαμόρφωση συνειδήσεων και στην ένταση της στρατιωτικοποίησης της καθημερινότητας της αστικής ζωής. Η κατάσταση εξαίρεσης, η οποία αρχικά νοούνταν ως ένα προσωρινό μέτροπροορισμένο να αντιμετωπίσει ένα έκτακτο συμβάν, τείνει να γίνει ο κανόνας. Τα ολοένα και πιο δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο πολιτικό και το στρατιωτικό, η υποταγή της τεχνολογίας και της επιστήμης στις ανάγκες των σύγχρονων στρατών, καθώς και οι μέθοδοι στρατιωτικοποίησης που εφαρμόζονται πρώτα στα πολεμικά πεδία και ύστερα εισέρχονται στις δυτικές μητροπόλεις για τον έλεγχο του εσωτερικού πληθυσμού, αποτελούν δείγματα αυτού που ο Agamben ονομάζει «εγγραφή της ζωής στην κυριαρχία, ένα διαρκές, προοδευτικό πέρασμα στην βιοπολιτική, οι προϋποθέσεις του οποίου έχουν τεθεί με τη νεωτερική κυριαρχία». Γεγονότα αναστολής του νόμου συμβαίνουν πέρα από τους χώρους αποκλεισμού των μεταναστών, στο εσωτερικό της κοινωνικής ζωής. Το δικαίωμα στην ασφάλεια είναι αυτό που μονοπωλεί τον πολιτικό λόγο σε βάρος άλλων όπως αυτό του δικαιώματος στη στέγη, στην εκπαίδευση, στην εργασία.

Εύλογα, λοιπόν, ακολουθώντας την αντιστροφή της ρήσης του Clausewitz- δηλαδή ότι ο πόλεμος είναι «μια απλή συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα»- από το Foucault, φτάνουμε στην ιδέα ότι η πολιτική είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα. «Από τη στιγμή που επιχειρεί κανείς να αποσπάσει την εξουσία με τις τεχνικές και τις μεθόδους της από τη μορφή του νόμου στην οποία ήταν θεωρητικά κλεισμένη μέχρι τώρα, ωθείται να θέσει τούτο το βασικό ερώτημα: Μήπως η εξουσία είναι απλώς μια μορφή πολεμικής κυριαρχίας; Μήπως λοιπόν πρέπει να αντιληφθούμε όλα τα προβλήματα εξουσίας με όρους σχέσεων πολέμου; Μήπως η εξουσία είναι ένα είδος γενικευμένου πολέμου που παίρνει σε συγκεκριμένες στιγμές τις μορφές της ειρήνης και του κράτους; Τότε η ειρήνη θα ήταν μια μορφή πολέμου, και το κράτος ένα μέσο για τη διεξαγωγή του».

Ο πόλεμος και η εξουσία που διαφαίνεται να ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες αλληλοσυσχετίζονται με τρόπο που εμπλέκει και την πόλη. Από τις πολιορκίες των πόλεων στις ελληνικές εκστρατείες της αρχαιότητας, μέχρι τους βομβαρδισμούς των συριακών πόλεων, ο «συσχετισμός δυνάμεων» αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της πολεμικής όσο και της αστικής διαδικασίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική και ξένη βιβλιογραφία

Ashworth, J. Gregory (1991). *War and the City*, London & New York: Routledge

Bauman, Zygmunt (2009). *Ρευστοί καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, (μτφ.) Γεώργιος Κ., Αθήνα: Μεταίχμιο

Becker- Ho Alice & Debord, Guy (2004). *Το Παιχνίδι του Πολέμου*, (μτφ.) Παπάζογλου Σωκράτης, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα

Chamayou, Gregoire (2014). *A Theory of the Drone*, (μτφ.) Janet Lloyd, Νέα Υόρκη: The New Press

De Landa, Manuel (1991). *War in the Age of Intelligent Machines*, New York: Zone Books

Deleuze, Giles & Guattari, Felix (2017). *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια 2: Χίλια Πλατώματα*, (μτφ.) Πατσογιάννης Βασίλης, Αθήνα: Πλέθρον

Elspeeth, Guild & Carrera, Sergio & Balzacq, Thierry (2008). *The Changing Dynamics of Security in an Enlarged European Union*, Challenge papers, Volume 12 of Challenge research papers, Zurich: Ceps

Foucault, Michel (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, (μτφ.) Δημητρούλια Τίτκα, Αθήνα: Ψυχογιός

Gonzales, Roberto (2016). *Αμερικάνικη Αντιεξέγερση: Ανθρώπινη Επιστήμη και Ανθρώπινο Πεδίο*, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα

Graham, Stephen (2010). *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, London & New York: Verso

Graham, Stephen & Marvin, Simon (2001). *Splintering Urbanism: network infrastructures, technological mobility and the urban condition*, London: Routledge

Halter, Ed (2008). *Πόλεμος και Βιντεοπαιχνίδια: Από το Σουν Τζου στο Xbox*, (μτφ.) Καλαϊτζής Νεκτάριος, Αθήνα: Scripta

Ignatieff, Michael (2001). *Περί Πολέμου*, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα

Klauswitz, Karl von (1999). *Περί του πολέμου*, (μτφ.) Νατάσα Ξεπουλιά, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Schmitt, Carl (1990). *Η θεωρία του Αντάρτη- Παρεμβολή στην έννοια του Πολιτικού*, (μτφ.) Χασιώτη Σίσση, Αθήνα: Πλέθρον

Schmitt, Carl (2009). *Η Έννοια του Πολιτικού*, (μτφ.) Λαβράνου Αλίκη, Αθήνα: Κριτική

Taber, Robert (1976). *Ο πόλεμος του ψύλλου, Θεωρία και πρακτική του ανταρτοπολέμου*, (μτφ.) Σ. Μάνδρος, Αθήνα: Κάλβος

Virilio, Paul (2003). *Καθαρός πόλεμος*, (μτφ.) Δρατζίδης Αθανάσιος, Αθήνα: Νησίδες

Virilio, Paul (2004). *Πανικόβλητη πόλη: το αλλού αρχίζει εδώ*, (μτφ.) Τομανάς Βασίλης, Θεσσαλονίκη: Νησίδες

Weizman, Eyal (2007). *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London: Verso

Πόλεις επί χάρτου: Στρατός και καταστολή μέσα από τα σύγχρονα εγχειρίδια του NATO (2013), Πρωτοβουλία για την ολική άρνηση στράτευσης, Αθήνα

Κεφάλαια σε βιβλία

Coward, Martin. "Urbicide in Bosnia" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 154- 171

Graham, Stephen. "Constructing Urbicide by Bulldozer in the Occupied Territories" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 192-213

Graham, Stephen. "Constructing Urbicide by Bulldozer in the Occupied Territories" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 192-213

Graham, Stephen. "Epilogue" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 330- 334

Graham, Stephen. "Introduction: Cities, Warfare, and States of Emergency" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 1-27

Henkin, Yagil (2014). «Η πόλη σαν πεδίο πολέμου και το μάθημα της Τζενίν», στο *Αδειάζοντας υπονομαγία με οπλοπολυβόλα: Συλλογή σχεδίων για τη μετατροπή των πόλεων σε πεδία στρατιωτικής δράσης*, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα, σ. 38- 54

τις μάχες στις πόλεις» στο *Αδειάζοντας υπονομαγία με οπλοπολυβόλα: Συλλογή σχεδίων για τη μετατροπή των πόλεων σε πεδία στρατιωτικής δράσης*, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα, σ. 59-66

Shaw, Martin. "New Wars of the City: Relationships of 'Urbicide' and 'Genocide'" στο Graham Stephen (2004b) (επιμ.), *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford: Blackwell Publishing, σ. 148- 153

Άρθρα σε περιοδικά

Achille, Mbembe (2003). "Necropolitics", *Public Culture*, 15, σ. 11-40

Barakat, Sultan (1998). "City War Zones", *Urban age: The global city magazine*, 5(4), σ. 10- 15

Clandestina (2015a). «Περί πολέμου: αντικαπιταλισμοί και αντιμιλιταρισμός», *Σημειώσεις της Στέπας: Καπιταλισμός, Πόλεμος, Αντιμιλιταρισμός*, 4, Συλλογικό, μτφ. Λία Γυιόκα, Νίκος Νικολαΐδης, Σωκράτης Παπάζοιου, Λεωνίδας Χαλκίδης, Μάιος, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, σ. 115- 135

Clandestina (2015b). «Στρατολογία: εικονογραφημένες ιστορίες», *Σημειώσεις της Στέπας: Καπιταλισμός, Πόλεμος, Αντιμιλιταρισμός*, 4, Συλλογικό, μτφ. Λία Γυιόκα, Νίκος Νικολαΐδης, Σωκράτης Παπάζοιου, Λεωνίδας Χαλκίδης, Μάιος, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, σ. 136- 157

Diken, Bulent (2004). "From Refugee Camps to Gated Communities: Biopolitics and the End of the City", *Citizenship Studies*, 8 (1), σ. 83- 106

Farah, May (1998). "Beirut: The Lights Are Back On", *Urban age: The global city magazine*, 5 (4), σ. 16- 19

Federici, Silvia & Caffentzis, George (2011). «Σημειώσεις για μια συζήτηση με θέμα την πολεμική παραγωγή και τον καπιταλισμό», *Σημειώσεις της Στέπας: Κρίσεις για την εποχή*, 1, Συλλογικό, (μτφ.) Λ. Γ., Ν. Ν., Ε. Π., Μάιος, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, σ. 24- 38

Graham, Stephen (2004a). "Post- Mortem City: towards an urban geopolitics", *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 8 (2), σ. 165-196

Graham, Stephen (2012). "When Life itself is war: On the urbanization of Military and Security Doctrine", *International Journal of Urban and Regional Research*, 36 (1), σ. 1-20

Sassen, Saskia (2010). "When the City Itself Becomes a Technology of War", *Theory, Culture & Society*, 27, σ. 35-50

Smith, Neil (2002). "New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban

Strategy", *Antipode*, 34(3), σ. 434-457

Weizman E. & Misselwitz P. (2004). «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ως αστικός σχεδιασμός», (μτφ.) Μαριάννα Λεμπρέν, *Futura*, 9, σ. 42-61

Weizman, Eyal (2006). "Lethal Theory", *LOG Magazine*, 7, σ. 53- 77

Αθανασίου, Ευαγγελία (2000). «Οι πολλαπλοί χώροι της 'παγκοσμιοποίησης», *Η αρχιτεκτονική ως τέχνη*, περιοδική έκδοση του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Θεσσαλονίκης Σ.Α.Θ., 3, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 10- 11

Κομπρεσέρ (2012). «Μ.Ο.Υ.Τ. - Στρατιωτικές Επιχειρήσεις σε Αστικοποιημένο Έδαφος Η στρατιωτικοποίηση της αστυνόμευσης και της καταστολής στις δυτικές μητροπόλεις», 3, Αθήνα, σ. 63-79

Κομπρεσέρ (2016). «War (of) Games: από τα παιχνίδια πολέμου στον πόλεμο των παιχνιδιών», 7, Αθήνα, σ. 101-123

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2004). «Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 24, σ. 11-59

Χατζησάββα, Δήμητρα (2000). «Παγκόσμια κατάσταση και αρχιτεκτονική», *Η αρχιτεκτονική ως τέχνη*, περιοδική έκδοση του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Θεσσαλονίκης Σ.Α.Θ., 3, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 4- 6, 9

Άρθρα στο διαδίκτυο

Agamben, Giorgio (2012), «Αγκάμπεν- βιοπολιτική: η συνέντευξη στην ET3 (πλήρες κείμενο)», επιμέλεια/μετάφραση: Άκης Γαβριηλίδης

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://nomadicuniversality.com/2012/08/15/>, τελευταία επίσκεψη: 21/1/19

Wainwright, Oliver (2015). "Is Beirut's glitzy downtown redevelopment all that it seems?", *The Guardian*, US edition

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.theguardian.com/cities/2015/jan/22/beirut-lebanon-glitzy-downtown-redevelopment-gucci-prada>, τελευταία επίσκεψη: 21/1/19

Ανθόπουλος, Μπάμπης (1985). «Η θεωρία του παρτιζάνου και ο Carl Schmitt: Σημειώσεις για την πολιτική και τον πόλεμο», *Θέσεις*, 10

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=109, τελευταία επίσκεψη: 10/1/19

Διδακτορικές διατριβές

Barakat, Sultan (1993). *Reviving war-damaged settlements: Towards an international charter for reconstruction after war*, University of York

Καλογρηράτου, Γ. Ανδρονίκη (2004). *Η έννοια της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας: Μια φιλοσοφική προσέγγιση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας

Φιλιππίδης, Χρήστος (2016). *Μικροί Πόλεμοι σε Μεγάλες Πόλεις: Μιλιταριστικές Προβληματοποιήσεις των Ανορθόδοξων (Ανθρώπινων) Γεωγραφιών*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Στρατιωτικά εγχειρίδια

(FM3-06) *US Army Field Manual 3-06: Urban Operations*, Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2003

Di Marco, Lou (2003). "Attacking the Heart and Guts: Urban Operations Through the Ages" στο William, G. Robertson (general editor), *Block by Block: The Challenges of Urban Operations*, Kansas: U.S. Army Command and Staff College Press, σ. 1-29

Medby, J., Glenn, R. (2002). *Streetsmart: Intelligence Preparation of the Battlefield for Urban Operations*, Santa Monica: RAND Corporation

Norton, Richard (2003). "Feral Cities", *Naval War College Review*, 56, σελ. 97-106

Spiller, Roger (2003). "Urban Warfare: Its History and Its Future" στο William, G. Robertson (general editor), *Block by Block: The Challenges of Urban Operations*, Kansas: U.S. Army Command and Staff College Press, σ. 439-450

Taw, Morrison & Hoffman, Bruce (1994). *The Urbanization of Insurgency: The Potential Challenge to U.S. Army Operations*, Santa Monica, CA: RAND Corporation

Πηγές εικόνων

1-2 Εξώφυλλο, Eyal Weizman (2017), *Forensic Architecture: Violence at the Threshold of Detectability*, New York: Zone Books

5- 6 https://bestimmung.blogspot.com/2015/09/blog-post_29.html

8 α: <https://surfiran.com/iran-tour/iran-nomad-tour-living-qashqai-tribes/>

β: διαγράμματα κατανόησης των θέσεων του βιβλίου Deleuze, Giles & Guattari, Felix (2017). *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια 2: Χίλια Πλατώματα*, από τον Marc Ngui

<http://www.bumblenut.com/drawing/art/plateaus/index.shtml>
γ: εξώφυλλο του βιβλίου De Landa, Manuel (1991). *War in the Age of Intelligent Machines*, New York: Zone Books

12 [https://en.wikipedia.org/wiki/File:As_Guerrilhas_na_Guerra_Peninsular_\(Roque_Gameiro,_Quadros_da_Hist%C3%B3ria_de_Portugal,_1917\).png](https://en.wikipedia.org/wiki/File:As_Guerrilhas_na_Guerra_Peninsular_(Roque_Gameiro,_Quadros_da_Hist%C3%B3ria_de_Portugal,_1917).png)

17 α: <https://www.google.com/search?q=kriegspiel&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKewjCz>

β: <https://videogamehistorian.wordpress.com/tag/rand-corporation/>

18 <https://www.game.co.uk/en/full-spectrum-warrior-283075>

20 Chamayou, Gregoire (2014) σ 116

21 Κομπρεσέρ, τεύχος 7, σελ 100

23-24 <https://thefunambulist.net/architectural-projects/unwall-bunker-archeology-by-paul-virilio>

27 Ashworth, J. Gregory (1991) σ. 53

28 α,β Φωτεινή Μαργαρίτη # Fragments, Αιχμές του σύγχρονου αστικού χώρου, «Αισθητική του οριου και φαντασμαγορία του εσωτερικού χώρου- Το σπίτι- bunker και η πλατεία-θέαμα.», Οκτώβριος 2016, ηλεκτρονικό άρθρο στο http://fotini-margariti.blogspot.com/2016/10/bunker_30.html

29 α <https://www.in.gr/2017/04/20/plus/features/aigyptos-perpatwntas-stin-poli-twn-nekrwn/>

β Κομπρεσέρ, τεύχος 6, σ. 11

γ <https://www.telegraph.co.uk/travel/news/how-to-stay-safe-around-brazil-favela/>

31 (FM3-06) σ. 2-10

33 α (FM3-06) σ. 2-4

β στιγμιότυπο από βίντεο, <https://www.youtube.com/watch?v=rd8GMrWhPbk>

γ <https://www.lensculture.com/projects/15251-simulating-iraq>

35 <http://www.blvckvrchives.com/losangelesunsettledashes/>

37-38 <https://www.wbur.org/hereandnow/2014/12/04/kobani-kurdish-official>

40.Εικόνες από το οπισθώφυλλο του άνωθεν χάρτη σε έκδοση του «Ξυπόλητου

Τάγματος», συλλογικότητα ολικών αρνητών στράτευσης από τα Ιωάννινα. Η έκδοση κυκλοφόρησε ως συνοδευτικό υλικό για το 3ήμερο εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα το Φλεβάρη του 2016, με αφορμή τη συμπλήρωση 20 ετών από τη λήξη της πολιορκίας του Σαράγεβο, σε συνδιοργάνωση Ξυπόλυτου Τάγματος και Κινηματικού Αρχείο Ιωαννίνων. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://xupolutotagma.squat.gr/>

41 «ΧάρτηςΕπιβίωσηςτουΣαράγεβο», FAMA International, 1996 απόMirjanaRistic, “Sniper Alley: Military Urbanism Of the Besieged Sarajevo”, The University of Melbourne

43 α, β: Weizman, Eyal (2006), σ. 62

γ: Graham, Stephen (2004b), σ. 207

44 α: WeizmanE., Misselwitz P. (2004), σ. 58

β:Κομπρεσέρ (2016), σ. 57

γ: Graham,Stephen(2004b), σ. 196

δ: Graham, Stephen(2010), σ. 289

46 α: Graham, Stephen (2004b), σ. 330

β: http://interpressgr.blogspot.com/2012/04/blog-post_23.html

50 α, β, δ: Wainwright, Oliver (2015)

γ: <https://blogbaladi.com/beirut-souks-new-department-store-a-gorgeous-design-signed-zaha-hadid/>

51- 52 EyalWeizman, “The Architecture Of Violence”, Rebel Architecture3 <http://www.uncubemagazine.com/blog/14190357>

55 α: Graham, Stephen (2010), σ. 26

β: Graham, Stephen & Marvin, Simon (2001), σ. 304

56 α, β: Graham, Stephen & Marvin, Simon (2001), σ. 7, 1

γ: <https://www.theguardian.com/cities/2017/nov/29/sao-paulo-injustice-tuca-vieira-inequality-photograph-paraisopolis>

58 α: <https://www.express.co.uk/news/world/693917/Terrorist-attacks-France-terrorism-threat-security-Islamic-State-ISIS-Paris-Nice-Normandy>

β: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=14003>

γ: https://www.athensvoice.gr/greece/92525_fotoreportaz-apo-ti-diamartyria-sti-dieythynsi-allodapon-stin-p-ralli

δ: <https://www.dezeen.com/2018/02/27/modular-anti-terror-barriers-atg-access-surface-guard-premier-league-football-stadiums/>

59 <https://www.theguardian.com/us-news/2019/jan/15/us-mexico-border-trump-wall-dispatch>

61-62 <https://www.kickstarter.com/projects/701554058/waronwall-a-new-exhibit-on-the-berlin-wall/posts/1608572>

